

Potungaue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalakalaka Faka'ekonomika

2022- 2023-

Ta'u Fakapa'anga Lipooti Fakata'u

KANO TOHI

01

Ngaahi Fakanounou

02

Talamu'aki mei he 'Eiki Minisita

03

Talateu mei he Ófisa Pule Ngaue

04

Ékonomika Fakalukufua

05

Fakalukufua 'o e Potungaue

11

Ngaahi ngaue mahuínga kuo fakahoko é he Potungaue

13

Fakamatala Fakapa'anga
Fakalukufua

17

Polokalama 1 - Polokalama 7

43

Ngaahi Tefito'i Palopalema/Pole
Fakangaue

43

Muimui Pau ki he Ngaahi Tu'utu'uni
Fakalao

44

Fakama'opo'opo

45

Ngaahi Fakalahi

LISI Ó E NGAARI FAKANOUNOU

CP

Palani Ngaue

FY

Taú Fakapaánga

KPI

Ngaahi Me'afua Tefito ki he Fakahoko Ngāue

ADB

Pangike Langa Fakalakalaka 'a 'Esia

AMP

Palani Fakata'u Tataki e Ngāue

CRF

Fakataha 'a e Ngaahi 'Ofisi Lesisita

HDI

Me'afua ki he Fakalakalaka 'a e Kakai

MDA

Ngaahi Potungaue mo e 'Ofisi

TSDF

Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga

NIIP

Palani Fakafonua ki he 'Inivesimeni 'i he Ngāue Lalahi

MSME

Ngaahi Pisinisi Lotoloto, Iiki pea mo e Iiki 'aupito

WIPO

Kautaha Fakamamani lahi ki he Fa'u Koloa & Koloa Fakaátamai

PICTA

Aleapau Fefakatau'aki e Ngaahi Fonua 'o e Pasifiki

IMF

Kautaha Fakamamani lahi ki he Pa'anga

JV

Ngaahi Pisinisi 'oku ngāue fakataha

TERM

Mape Hala Fononga 'a Tonga ki he Ma'u Ivi

WB

Pangikē 'a Mamani

WTO

Kautaha Fakamamani lahi ki he Fefakatau'aki

FDI

Fokotu'u pisinisi muli

EPA

Aleapau ki he fengāue'aki faka'ekonomika

ICT

Tekinolosia ki he Fakamatala mo e Fetu'utaki

PPP

Vā Fengāue'aki Vāofi mo e Ngaahi kupu fekau'aki

ILC

Konifelenisi Fakamamani lahi 'o e Ngāue 'a e Kakai

ILO

Kautaha Fakamamani lahi ki he Ngāue 'a e Kakai

MTED

Potungāue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalakalaka Faka'ekonomika

PACER Plus

Aleapau 'a e Ngaahi Fonua Pasifiki ke vaofi e fengāue'aki faka'ekonomika

Óku ou fiefia mo tāimalie í he fangamālie ke tuku atu á e Lipooti Fakataú á e Potungāue Fefakatauáki mo e Langa Fakalakalaka Fakaékonomika ki he tau fakapaanga 2022-2023.

Óku hokohoko atu pē á e fuafatongia á e Potungaue Fefakatauáki mo e Langa Fakalakalaka Fakaékonomika á e sekitoa taautaha pea mo e fakalakalaka fakaékonomika ó Tonga.

Ko homau tukuingata, óku foaki ia ki hono fakamalohia á e vā fengāueáki á e Potungāue mo e ngaahi kupu fekauáki kotoa pe ke fakapapai óku malava kakato hono fakahoko é he Potungāue á e ngaahi tefitoi ngaue mo hono takiekina ó e ngaahi ngaue. Í he ngaahi tau fakapa'anga kuohili, ne hā mai ai e ngaahi fakalakalaka mahuínga ki he ngaahi ola ngaue fakataumuá ki ai e fakahoko fatongia.

Óku fakamamafaí í he lipooti fakataú ko éni á e tokoni mahuínga óku fakahoko é he Potungāue, ó fakataú hono ngaahi tefitoi ngaue mo e patiseti fakalukufua ki he tau fakapaanga ó e 2022-2023 ki he kaveinga ngaue – “Langa Fakavave á Tonga ke Matuúaki Ange Feliuliaki ó Natula. Ngaahi Fakatamaki ki he Fonua mo Fakaakeake mei he Koviti-19”.

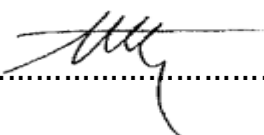
Ko homau tufakanga ke fakamalohia e vā fenagāueáki mo e ngaahi kupu fekauáki kuo ne fokotuú e hala fononga mo e makatuúnga totonu ki he ngaahi tau muá ngaue í he ngaahi tau fakapaanga kuo ósi pea óku í ai á e fakaamu é hokohoko atu aipe á e teke á e ngaahi taketi ngaue kuo fokotuú é he Potungāue. Ko e lipooti fakataú ko éni óku fakamamafaí ai á e ngaahi tokoni á e Potungāue, óku ne hulií fakapatonu ai á e ngaahi tefitoi ngaue á e Potungāue ó fakataú mo e kaveinga patiseti ki he tau fakapaanga ó e 2022-2023.

Óku fakatokangaí á e fakaamu ko éni í he tokanga taha ki he ngaahi ola mahuínga é tolu ko éni;

1. Ngāue vaofiangē á e Puleānga mo e sekitoa taautaha í he tupu fakaékonomika. Makatuúnga í he fengāueáki lelei á e Puleānga, ngaahi komiuniti pisinisi, ngaahi maketi ki hono fakaaiá e vave, lahi mo e tupulaki fakaékonomika. Ko hono tatanaki ó e ngaahi mauānga tokoni, ilo mo e ngaahi hoa ko e uho ia ó étau ngaahi ngaue.
2. Fakaivia e átakai fakapisinisi, Óku kei hokohoko atu pe á e ngaahi ngaue ki hono faú ha 'ataakai ke ne lehilehii mo fakamalohia e ngaahi pisinisi. Óku mahuínga áupito hono siofi á hono fakatupulekina mo tanaki ha ngaahi founa foóu ki hono paotoloaki e tupu fakaékonomika.
3. Fakafaingamalié e mau mo hono ngāueáki e ngaahi fefakatauáki fakavahaápuleānga mau ngaue, mo e ínivesimeni muli. Í he tukupā taétoeveiveiua á e Potungaue ke tokonii á e ngaahi faingamalie fefakatauáki fakaemamani lahi, mau ngaue, mo e ngaahi ínivesimeni muli ó fakamamafaí á e ngaue lió ke fakalahi á e ngaahi tafaáki fakaékonomika ó Tonga. Makatuúnga í he ngaahi pole ne tau fou mai ai ó ne tukuhifo á e tuúnga fakaékonomika á e fonua, kau ai á e Koviti-19, puna e móungaafi HTHH, mo e hake á e peaukula. Óku ou kei tuú taétoeveiveiua pe ke tokoni mo poupu ki he kakai ó Tonga. Óku ou malava á e fatongia ni í he tukupa á e Ófisa Pule Lahi, kau Tokoni mo e kau ngaue kotoa pea mo e ngaahi vā fengāueáki lelei mo e Éiki Palemia, Kapineti, komiuniti pisinisi pea mo e ngaahi kupu Langa Fakalakalaka fekauáki kotoa pe mei ai éku fakapapai ko e tuúnga fakaékonomika á Tonga heikai ngata pe í he'ene tuúloa ka é toe tupulaki foki.

Í he uoungataha mo e loto viliaki, óku tau laka atu ki muá, ó tuú mau í heétau tulifua ki ha Tonga óku malohi mo tuúmalie ange.

Respectfully,

Hon. Dr. Viliami Uasike Latu
Minister for Trade and Economic Development

TALAMU'AKI MEI HE 'EIKI MINISITA

Hon. Dr. Viliami Uasike Latu

'Eiki Minisita ma'a e Potungaue
Fefakatau'aki mo e Langa
Fakalakalaka Faka'ekonomika

TALATEU MEI HE 'OFISA PULE NGAUE

Distaquaine Tu'ihalamaka

'Ofisa Pule Ngaue
Potungaue Fefakatau'aki mo e
Langa Fakalalakaka
Faka'ekonomika

Ko e lipooti fakata'u ko eni ko e fakamo'oni ia ki he fakalalakaka lahi mei he Potungaue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalalakaka Faka'ekonomika 'o fakapatonu ia ki he ngaahi taketi kuo fokotu'u 'e he Potungaue 'i he palani fakata'u tolu mei he ta'u 2022/2023. Kuo fokotu'u 'i he lipooti 'a e mahu'inga ke fakakau mai 'a e ngaahi kupu fekau'aki kotoa pe koe'uhi 'e hoko ia ke ne 'omai 'a e 'imisi fakalukufua 'o e ngaahi tefito'i fatongia mo e ngaahi lava me'a 'a e Potungaue. 'Oku 'i homau loto 'a e tulifua ki hono teke 'o e ngaahi taumu'a ngaue kuo fokotu'u 'e he TSDF II ke ngaue'i 'e he Potungaue, 'ikai ngata ai kae pehe foki ki he fakalahi 'a e ngaahi faingamalie faka'ekonomika ki he ngaahi faingamalie 'i tu'apule'anga fekau'aki mo e 'inivesimeni.

Kuo mau hokoatu eni ke fakahoko 'a e 'inivesi 'i he ngaahi sekitoa ngaue, ke hiki hake 'a honau ivi malava; ke tokoni 'o malu'i e ngaahi maketi mo e fakalalakaka 'oku fiema'u. Fakatata'aki pe 'a e tokoni mo e poupu makehe ki he kau to Kava mo e kakai 'oku nau hu atu e ngaahi koloa tu'ufonua ki tu'apule'anga. Ko e poupu mo e tu'u tafa'aki 'a e Potungaue 'oku ne fakamalohia 'a e ngaue fakalotofonua ki hono ngaahi 'a e Kava ke taau mo e ngaahi fiema'u 'a e maketi muli. 'I he lolotonga ni, 'oku kei takimu'a 'a Tonga 'i hono fetuku ki 'Aositelelia 'a 'etau efuefu Kava. Ko e ngaahi lavame'a eni 'e toki ha hono fakaikiiki 'i he ngaahi konga kimuiange 'o e lipooti.

'I he fengaue'aki fakataha mo e ngaahi kupu fekau'aki, na'e malava ai 'e he Potungaue ke fokotu'u mo fakahoko 'a e fuofua Konifelenisi Fakafonua ma'a e ngaahi Pisinisi pea ko e ngaahi ola ngaue ko eni na'e fakahu ia 'i he ngaahi palani fakalalakaka ki he ngaahi kautaha 'o kau ai mo e Potungaue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalalakaka Faka'ekonomika. Na'e fokotu'u 'a e Komiti Fakafonua ki he fakafaingofua'i e Fefakatau'aki ke fakapapau'i 'oku malava hono fakahoko lelei 'e he ngaahi kupu fekau'aki 'o sivi'a e ngaahi lao ngaue ki he fefakatau'aki kimu'a pea toki fakahu ki he Kapineti ke fakapaasi pea mo fokotu'u 'e he ngaahi kupu fekau'aki totonu. Ko e ngaahi ngaue ko eni óku tokoni ia ki he taumuá á e Puleánga ke toe lelei ange mo faingofua á e fefakatauáki ki Tuápuleánga. Ko e mahu'inga 'o e Maketi Ngaue (Labour Mobility) mo 'ene tokoni ki he fakalalakaka faka'ekonomika mo fakasosiale 'i Tonga ni 'oku fakafou ia í he nga'unu holo 'a e kau ngaue Tonga ke feau 'a e ngaahi tonounou fakangaue 'i he ngaahi fonua fakalalakakaange hange ko 'Aositelelia mo Nu'usila. 'I he'ene pehee, kuo fakamafai'i é he Puleánga ó fakafou í he Potungaue Fefakatauáki mo Langa Fakalalakaka Faka'ekonomika ke faú á e Palani Ngaue ki hono Fakapotopoto'i 'o e Maketi Ngaue 'i Tonga ni (Tonga Labour Mobility Supply Management) pea mo hono fakalelei'i ki he kaha'u.

Ko e Lipooti Fakata'u 'oku lave ai ki he lahi 'o e ngaue 'a e Potungaue 'oku fakahoko pea mo e ngaue mateaki 'oku fai ke paotoloaki 'a e tupulekina, tu'uloa mo tu'umalie 'a e Tonga 'o e 'aho ni kae pehe ki he hako tupu 'o e fonua. "Oku ou fie fakaha á e loto hounga'ia mo'oni 'i e tataki 'oku fai 'e he 'Eiki Minisita, Hon. Dr. Viliami Uasike Latu pea mo e ngaue mateaki 'a e kau taki ngaue pea mo e kau ngaue kotoa 'i he ngaahi fengaue'aki kotoa pe mo e ngaahi kupu fekau'aki. Ko 'enau ngaue fakataha mo e ngaue vaofi kuo tupu ai 'a e ngaahi lavame'a 'oku fakamatala'i 'i he lipooti ni.

Respectfully,

Mrs. Distaquaine Tu'ihalamaka
Chief Executive Officer

'EKONOMIKA FAKALUKUFUA

Ko e tuúnga fakaékonomika, naé holo í he fakaósinga ó e taú fakapaánga 2021/2022 áki ha 2.5%, makatuúnga éni í he puna á e móunga afi ko Hunga Tonga Hunga Haápai (HTHH) pea moe uesia kovi á e Koviti 19. Ka í he fakaósinga ó e taú fakapaánga 2022/2023 naé í ai e tupulaki lelei áki ha 2.8%, á ia óku ne fakahaái mai heni á e ola mei he toe fakaáta koia á e kauáfonua í Sepitema 2022. Ko e sekitoa langa naá nau fakahoko á e fatongia lelei ó tupunga ai á e tupulaki fakaékonomika ni. I Me 2023, naé tupuáki ha \$9.5 miliona (144.7%) á e ngaahi ngaue langa naé fakangofua ke fakahokoo, á ia ko e ngaahi langa falenofóanga mo e ngaahi ngaue naé kamataí he Potungaue MEIDECC. Ko e ngaahi ngaue langa ko éni mo e ngaahi ngaue langa fakalakalaka á e Puleánga óku ne fakamo'oni'i óku í ai hono ola lelei ki he ngaahi ngaueánga kehekehe.

HIKIHICI E KOLOA

Ko e ngaahi totongi koloa á e konisiuma naé hiki áki á e 1.7%, pea óku fakahaái heni á e tupulaki e ngaahi fiemaú moe fakamole, tatau pee í he ngaahi famili mo e ngaahi pisinisi. Na'e tupu 'a e hiki hake ko 'eni mei he ngaahi katoanga fakafonua mo e katoanga fakafiefia í he mahina ko Sune. Tanaki ki ai e toe hiki ange e totongi koloa mei he 6.6% í Me 2023 ki he 7.4% í Sune 2023 fakatefito éni he ngaahi nounou ó e fakatupu koloa.

'I he maketi fakalotofonua, ngaahi me'akai fakalotofonua, ngaahi sevesi fakameákai, ngaahi sevesi fefonongaáki, ngaahi totongi ako e ngaahi ako maólunga ange pea mo e totongi ó e ngaahi ngaue naé kau ia ki hono fakatupulaki ó e hiki e totongi koloa áki ha peseti é 5.2.

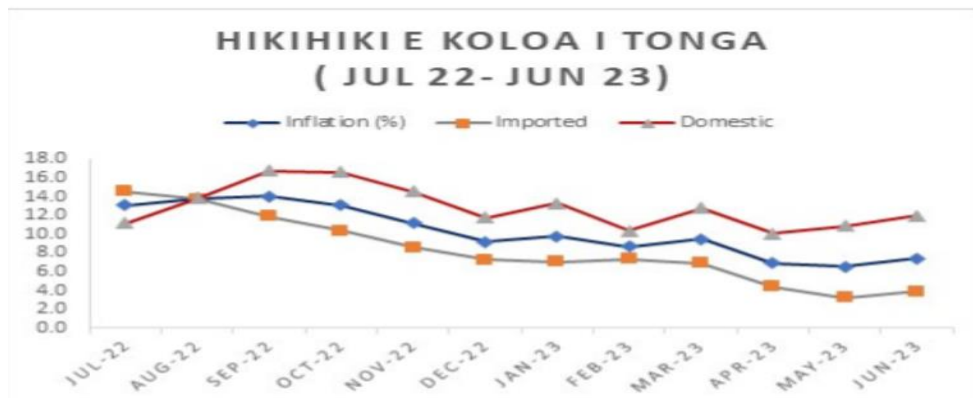
I he tafaáki é taha, naé tokoni e holo e totongi úhila ke fakasiísii e faigataáia ko éni he hiki e koloa í he taú. Fakatatau ki he koloa hu mai, naá nau tanaki ha peseti e 2.2 ki he hiki hiki ó e koloa, koeúhi ko e maúlalo e totongi meákai hu mai, ngaahi totongi fefolauáki, ngaahi naunau langa, ngaahi kava malohi, vala (vala ako) moe ngaahi koloa ki he fiemaú tautaha.

'I Sune 2023, naé aú ai á e hiki e totongi koloa ki he lekooti foóu ko e 10.9%. Naé tupulaki éni tautautefito ki he hiki ko ia e ngaahi totongi fefolauáki fakavahaápuleánga, vala (vala ako), naunau langa, ngaahi naunau ápi hange koe meá fufuluipu, maka, ómo, pea pehe ki he ngaahi fakamole fakalotofonua tautefito ki hono fakalele ó e ngaahi naunau fefonongaáki tautaha. Ko hono lelei, ko e meákai mo e ivi e hiki hiki e koloa ne holo mei he 5.4% í he mahina kuo ósi ki he 5.0% í Sune 2023. Naé tupunga e holo ko éni mei he holo e ngaahi totongi, tautautefito ki he úhila moe lolo.

FAKAFUOFUA KI HE KAHÁÚ

Ko e fakamatala fakataú ó e hiki ó e totongi koloa óku í ai e ámanaki é holo ange ki lalo he 7% í Siulai ki Áokosi 2023, lolotonga ko ia éne hiki e totongi ó e koloa. Neongo ia óku tuú í he tuúnga taépau á e lolo fakamamani lahi pea mo e totongi ó e koloa pea pehee ki he ngaahi totongi ó e meákai fakalotofonua, á ia óku ne fakatupu á e fakatuútamaki ki he fakakaukau fakaékonomika. Óku tuú maú á e tuúnga fakapaánga, pea feúnga pe óku faingamalie áupito, fakataha mo e ngaahi koloa feúnga á e kautaha, pehe ki he fakalakalaka í he tupu fakapaánga á e kautaha. Óku tuú faingamalie pe á e ngaahi Pangike pea mateuteu ke matuúaki ha faáhinga meá fakatupake é hoko. Fakatatau ki he lipooti, mei Sune 2023, naé aú á e paánga mohe á e fonua í muli ó lahi hake he koloa hu mai í ha mahina nai é 13, á ia óku í ólunga ia he tuúnga maólungataha ko ia ne fokotuú mai é he IMF ko e 7.3 he mahina.

Kalafi 1: Hiki hiki e koloa (Siulai 2022 – Sune 2023)

Source: Statistics Department, 2023

Reserve Bank of Tonga. (n.d.). Economic updates. Retrieved August 31, 2023, from <http://www.reservebank.to/index.php/97-economic/indicators/941-economic-updates.html>

FAKALUKUFUA Ō E POTUNGAUE

Ko e Potungaue 'oku 'i ai á e kau ngaue fakakatoa é toko hivangofulu-ma-hiva (99), ko e kotoa ia 'o e kau ngaue tu'uma'u mo e kau ngaue lau'aho 'i he ngaahi 'ofisi 'o Tongatapu mo e kotoa e ngaahi 'otu motu 'o kau ai 'a Niuatoputapu pea mo Niuafu'ou.

MISIONA

Tukupa ke fakamalohi'i 'a e ngaahi fengaue'aki mo e ngaahi kupu fekau'aki ke fakalelei'i 'a hono fakahoko 'a hotau ngaahi fatongia ki he kakai

VISIONE

Takimu'a 'i hono fakafaingamālie'i 'a e tupu mo e fakalakalaka 'a e sekitoa taautaha

NGAAHI 'ULUNGAANGA MAHU'INGA

NGAUE
FAKATAHA

FAKAKAUKAU
FO'OU

FAKATAUMU'A
KI HE NGAUE

TALIANGI

FATONGIA FAKAKATOA
'O E POTUNGAUE

TUÚTUÚNI NGAUE

TAUMUÁ OLA

"Ke ma'u ha 'ataakai faka'ekonomika 'oku longomo'ui ai 'a e 'ilo, poto mo e faka'ekonomika, ke tokoni ki hono a'usia 'a e visone fakafonua ki hono paotoloaki 'a e fakalakalaka ke fakalekesi 'a e mo'ui 'a e Tonga."

FA'UNGA PALANI LANGA FAKALAKALAKA 'A TONGA (TSDF II)

- Ngaue vaofi 'a e pule'anga mo e sekitoa taautaha ki he tupu faka'ekonomika
- Fakaivia e 'ataakai fakapisinisi
- Fakafaingamālie'i e ma'u mo hono ngaue'aki e ngaahi fefakatau'aki fakavaha'apule'anga

NGAAHI LAO

'Oku fakahoko fatongia 'a e Potungaue 'o fakatatau ki he tataki 'a e Konisitutone 'o Tonga pea mo e ngaahi lao 'e hongofulu ma hiva (19) 'a ia 'oku ne fokotu'u mai 'a hono ngaahi fatongia fakalao. Ko e ngaahi lao ko 'eni 'oku lisi atu 'i he **Fakalahi 1**. Ko e ngaahi Lao 'oku tataki ia 'e he Konisitutone 'o Tonga.

KUPU FEKAUÁKI

'Oku fengaue'aki vaofi 'a e Potungaue mo e ngaahi hoa ngaue 'o kau ai e ngaahi Potungaue fakapule'anga mo e sekitoa taautaha.

- Sekitoa Tau'atina
- Ngaahi Pisinisi
- Kau Ngaue
- Kau Pule Ngaue
- Kau Konisiuma
- Pisinisi 'a e Pule'anga
- Ngaahi Potungaue Fakapule'anga
- Kapineti
- Fale Alea
- Hoa Ngaue Fakalakalaka

FAÚNGA Ó E POTUNGAUE

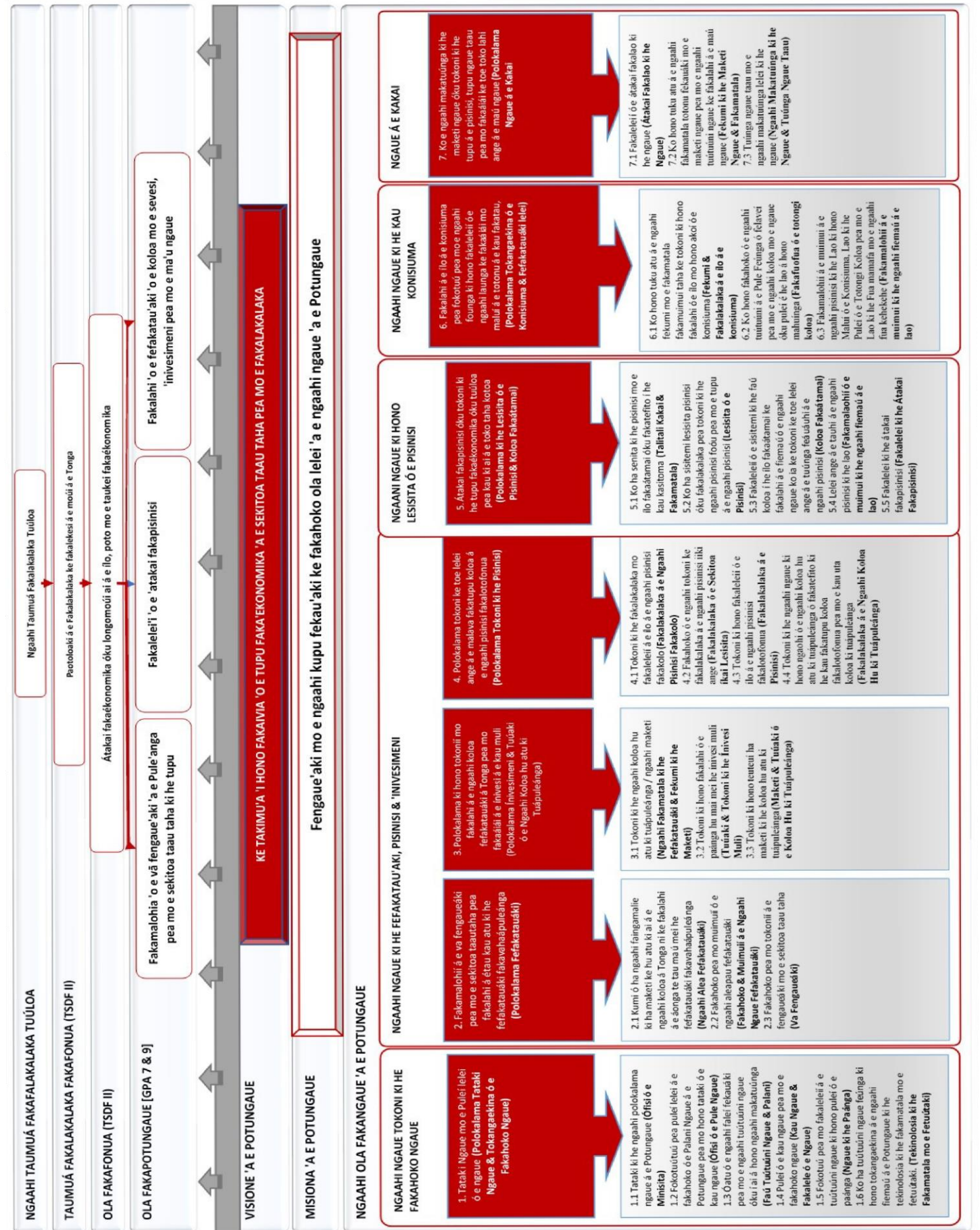
Éiki Minisita

Hon. Dr. Viliami Uasike Latu

Ófisa Pule Ngaue

Distaquaine Tuíhalamaka

Tataki mo Tokangaekina 'oe Fakahoko Ngaue	Tokoni Pule Ngaue Charles Lavemaau	Alea Fefakatau'aki & Fa'u Tu'utu'uni Ngaue	Tokoni Pule Ngaue Lorraine Kauhenga	Fefakatau'aki Fakavaha'apule'anga & 'Inivesimeni Muli	Tokoni Talekita Pauline Siasau	Tokoni ki hono fakalakalaka 'oe Ngaahi Pisinisi	Tokoni Pule Ngaue Tevita Lautaha	Lesisita Pisinisi mo e Koloa Faka'atamai	Tokoni Failesisita Poinisetia Paongo	Tokangaekina e Konisiuma mo e Fakatau Lelei	Talekita ó e Konisiuma Sandradee Fifita	Ngaue 'a e Kakai	Tokoni Pule Ngaue Kolotia Fotu
Ofisi 'o e Minisita 'Ofisi' o e Pule Ngaue Fa'u Tu'utu'uni & Palani Ngaue Tokangaekina 'o e Kau ngaue & fakahoko ngaue Fakapa'anga Ngaue Fakatekinolosia	31 Lakanga 29 Kau Ngaue 1 Lakanga Átaa	Ofisi Fefakatau'aki Fakavaha'apule'anga Fakahoko & Muimui' 'oe Ngaue Fefakatau'aki Tu'utu'uni Ngaue & Va Fengaue'aki	7 Lakanga 7 Kau Ngaue 0 Lakanga Átaa	Ngaahi fakamatala ki he Fefakatau'aki & fekumi ki he maketi Tu'uaki mo tokonia 'o pisinisi muli 'i tonga Tu'uaki & maketi kihe uta koloa ki muli	6 Lakanga 6 Kau Ngaue 0 Lakanga Átaa	Fakalakalaka 'oe Pisinisi FakaKomuniti Fakalakalaka 'oe sekitoa te'eki ke lesisita Fakalakalaka 'o e Ngaahi Pisinisi fakalotofonua Fakalakalaka e uta	10 Lakanga 9 Kau Ngaue 0 Lakanga Átaa	Fakalelei ki he 'Atakai Fakapisinisi Talitali kakai & Ma'u'anga Fakamatala Lesisita Pisinisi Koloa Faka'atamai Tu'utu'uni fakapisinisi mo hono tokangaekina	22 Lakanga 18 Kau Ngaue 2 Lakanga Átaa	Fakatotolo mo hono akonekina 'oe Konisiuma Fakafuofua Koloa Fakamalohi' i mo Muimui' ngaahi fiema'u fakalao	17 Lakanga 14 Kau Ngaue 1 Lakanga Átaa	Ngaahi Lao Tokangaekina e Ma'u Ngaue Fekumi mo Tanaki Ngaahi Ma'u'anga Fakamatala ki he ngaue fakalotofonua Ngaahi makatu'unga moe ngaue taau ki he ngaue 'a e kakai	7 Lakanga 6 Kau Ngaue 0 Lakanga Átaa

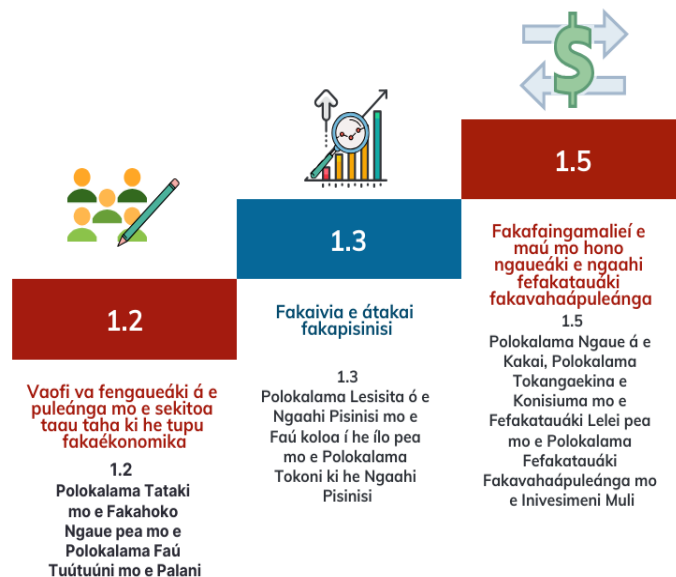
TAUMUÁ FAKALAKALAKA TUÚLOA 8: NGAUE TAAU MO E TUPU FAKAÉKONOMIKA

'Oku fekau'aki 'a e Potungaue pea mo e taumu'a 'a e Palani Langa Fakalakalaka (TSDF II), ke paotoloaki 'a e fakalakalaka ke fakalekesi 'a e mo'ui ki he taha kotoa pea pouaki ha tu'unga mo'ui ma'olunga ma'ae Tonga kotoa 'o makatu'unga 'i he tupu mo e fakalakalaka faka'ekonomika

'oku fakalukufua pea tu'uloa.

'Oku taumu'a 'a e Palani Langa Fakalakalaka ni ke ngāue 'o fakapapau'i 'e a'usia 'a e taumu'a fakafonua ki hono fakatupulekina mo poupou'i 'o ha 'ataakai faka'ekonomika 'oku longomo'ui ai 'a e 'ilo, poto mo e taukei faka'ekonomika.

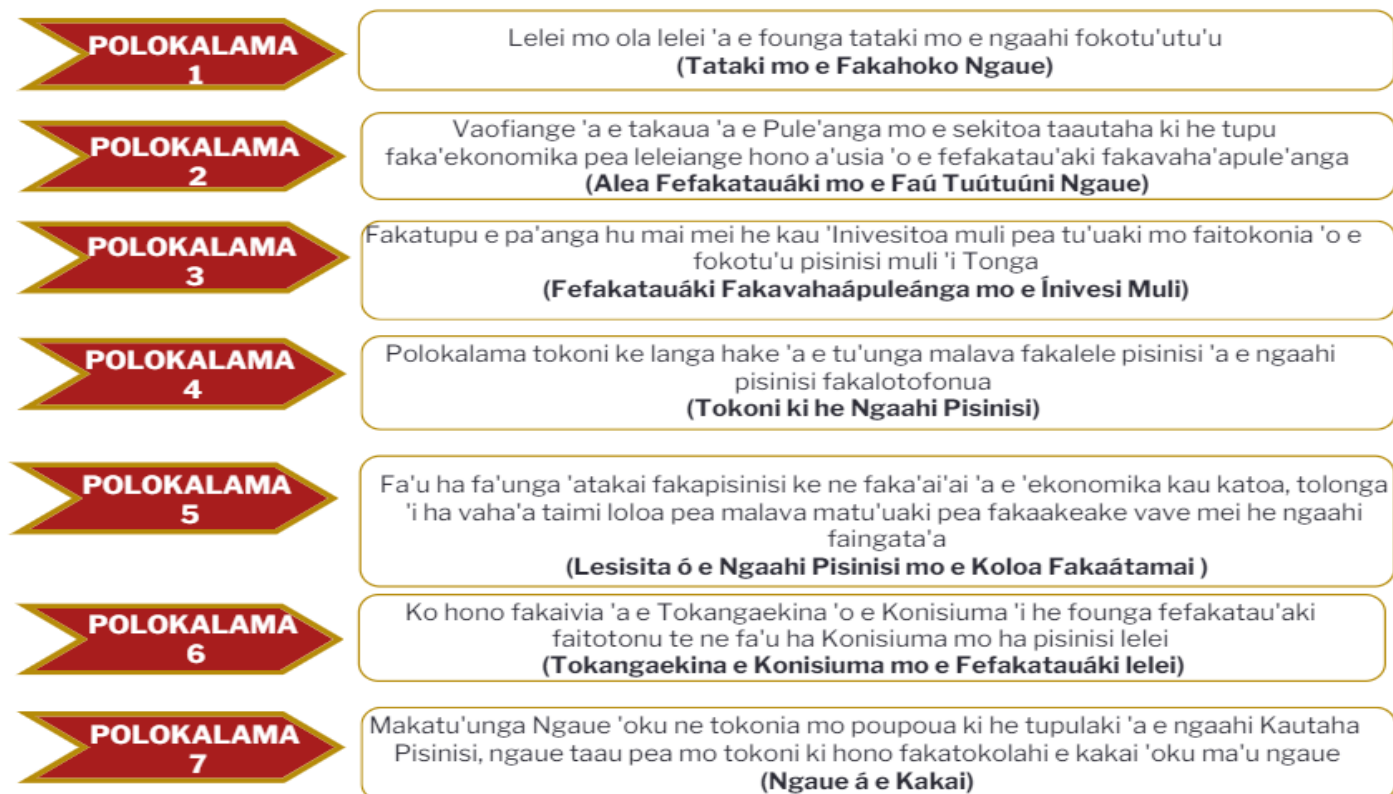
'Oku ngaue'aki he potungaue ha ngaahi ola fakapotungaue 'e tolu (3) 'oku ha atu 'l lalo ke a'usia ai 'a e taumu'a fakafonua.

OLA FAKAPOTUNGAUE É 7

'Oku faitokonia 'e he ngaahi polokalama ni 'a e taumu'a 'o e TSDF II ki hono fakatupulaki 'o ha hoa ngaue fakafo'ituitui 'oku vaofi mo lelei ange, 'a ia 'oku ne pouaki 'a e tupulaki faka'ekonomika.

Hange ko ia 'oku ha 'i he mape ngaue 'o e Potungaue, kuo fokotu'u 'e he Potungaue ha misiona mahino 'i he palani fakafekau'aki ko 'eni, ke fakamalohia 'a e fengae'aki mo e kau ma'u Pisinisi, pea fakapapau'i ai 'oku fakahoko lelei 'e he Potungaue 'a 'ene ngaahi ngaue.

FAKAMAÓPOÓPO Á E FOKOTUÚ

FAKALELEI NGAUE Á E POTUNGAUE

Kuo fokotu'u 'e he pule'anga, 'o fakafou 'i he Potungaue Pa'anga, 'a e 'asenita mahu'inga (GPA) 'i he "founga 'o e patiseti mo hono sila'i fakapa'anga 2022/23" mo e ngaahi 'asenita 'e (9) hiva 'a ia 'oku fakakulupu ki ha tafa'aki 'e tolu;

- i. Langa ke Matuúekina e Faingataá ki he Fonua
- II. Lelei ange fakahoko fatongia mo Maámaá e Ngaahi Ngaue á e Puleánga
- III. Fakatupu Faingamalie Fakaékonomika

'I he malumalu 'o e fakalalakaka faka'ékonomika, na'e faka'ilonga'i 'e he GPA 'a e fie ma'u ke hokohoko atu 'a e inivesimeni ke fakatupulaki 'a e Ngoue, Toutai mo e Takimamata. Na'e toe vakai'i 'e he Potungaue 'a 'ene ngaahi ngaue tokoni 'i he ngaahi feitu'u ni he malumalu 'o e va'a tokoni fakapisinisi, 'a ia 'oku ne tokanga'i 'a e ngaahi fakalalakaka 'i he ngaahi pisinisi fakakolo. ngaahi pisinisi 'ikai lesisita, ngaahi pisinisi fakalotofonua mo e ngaahi pisinisi hu koloa ki Muli.

Kuo toe faka'ilonga'i foki 'e he GPA 'a e fie ma'u ko ia ke 'i ai ha tu'utu'uni mahino ke fakafaingofua'i 'a e fakalalakaka faka'ékonomika, 'a ia na'e poupu'u 'e he Potungaue 'aki hono fakaáiai 'o e 'inivesimeni 'i hono fakatupulaki 'o e ngaue ki he 'Inivesimeni muli. Na'e fokotu'u atu 'a e ngaahi ngaue fo'ou ko 'eni 'i he palani ngaue 2022/23 FY, 'a ia 'oku ha atu ai 'a e fakalalakaka ko 'eni 'i lalo;

Kau Ngaue á e MTEDf 2023

Kau Taki Ngaue ó e Ngaahi Vaá Ngaue e MTED 2023

NGAAHI NGAUE FO'OU NAÉ FOKOTUÚ HE POTUNGAUE

FOKOTU'U	FAKAMATALA	TA'U FAKAPA'ANGA KE FAKAHOKO AI	FAKAMATALA FAKAIKIKI FAKAMUIMUI
POLOKALAMA 'O E PISINISI 'OKU TE'EKI KE LESISITA (.5m)	Fakamalohia e Polokalama 'o e Pisinisi 'oku Te'eki Ke Lesisita	FY 2022-2023	Ko e Polokalama ki he ngaahi Pisinisi 'oku te'eki ke lesisita na'e fokotu'u ia 'i he ta'u 2022-2023 ko e polokalama fo'ou ka na'e 'ikai ke tali ia. Ko e makatu'unga 'o e fakatatali 'a e fokotu'u ko eni, ko e fakangatangata fakapa'anga 'o 'ikai malava ai ke tali. Na'e hokohoko mai pe 'a e 'i ai 'a e ngaahi polokalama tokoni ki he tafa'aki ko eni pea na'e tali ia pea fakapa'anga pe mei he patiseti lolotonga 'a e Potungaue 'i he ta'u 2022-2023.
POLOKALAMA TOKONI KI HE NGAHI PISINISI IIKI 'OSI LESISITA (.1m)	Fakamalohia e Polokalama Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi Iiki 'osi lesisita	FY 2022-2023	Ko e Polokalama tokoni ki he ngaahi pisinisi iiki 'osi lesisita na'e fokotu'u ia 'i he ta'u 2022-2023 ko e polokalama fo'ou ka na'e 'ikai ke tali ia. Ko e konga 'i he polokalama na'e fokotu'u na'e fakapa'anga ia mei he patiseti lolotonga 'o e ta'u 2022-2023 'a ia ko e polokalama tokoni ia ki he ngaahi pisinisi fakalotofonua 'i hono fakalakalaka'i 'enau ngaahi koloa pea mo hono fakalele 'a e polokalama ako ki hono ako'i fakataukei kinautolu fakapisinisi pea mo fakafale'i kinautolu ki hono fakalele 'enau ngaahi pisinisi.
POLOKALAMA TOKANGAEKINA E MA'U NGAUE (1M)	Ngaahi sevesi ki he Ma'u Ngaue	FY 2022-2023	Ko e ngaue fo'ou ko eni na'e taketi ia ke fakapa'anga mei he Kautaha Fakamamani Lahi ki he Ngaue 'a e Kakai ka ko e poloseki na'e 'ikai ke malava 'o fakahoko hangee ko e palani na'e fai ki ai.
POLOKALAMA UTA KOLOA KI TU'APULE'ANGA (2m or 4.4m)	Poate Fefakatau'aki mo e 'Inivesimeni 'a Tonga; Fakamalohia 'o e Polokalama Maketi'i 'o e 'ave Uta ki Tu'apule'anga	FY 2024-2025	Na'e fokotu'u 'e he Poate Fefakatau'aki mo e 'Inivesimeni 'a Tonga 'a e ngaue ko eni ki he ta'u fakapa'anga 2024-2025 pea na'e 'ikai ke tali. Ko e fokotu'u ko eni ke fakapa'anga 'a hono fokotu'u 'o e TTIB. Ko e fokotu'u tatau pe ne fakahu ki he 'Ofisi 'a e PPIU ke nau fakapa'anga pea na'e tali ke fakahoko 'a e ngaue ko 'eni 'i he ta'u fakapa'anga hoko.
	Kautaha 'oku nau Tokangaekina e Tokoni 'i he Feleti 'o e Uta ki Tu'apule'anga 'i he taimi Koviti-19 ma'a e kakai 'oku nau uta koloa ki tu'apule'anga; Fakataukei Fakamaketi 'i 'Aositelelia mo Nu'usila	FY 2022-2023	Na'e fokotu'u 'a e ngaue ko eni ke fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga 2022-2023 pea na'e 'ikai ke fakapaasi. Ko e ngaue ko eni 'oku kau ki ai 'a e tokoni 'i he totongi feleti 'o e 'ave uta ki tu'apule'anga fakataha mo hono kole mai ha taha ke ne fakataukei'i 'a e fengau'e'aki mo e maketi 'i 'Aositelelia mo Nu'usila fakataha mo e fekumi makehe ma'a e Potungaue. 'I he mahino 'a e 'ikai ke fakapaasi 'a e ngaue ni, na'e to'o pe 'e he Potungaue 'a e pa'anga mei he patiseti lolotonga 'o fakahoko 'aki e ngaue ni. Na'e 'ova 'i he ngaahi foomu 'e 60 na'e fakahu mai ki he Potungaue pea na'e fakahoko 'e he Potungaue 'a e polokalama tokoni ki he ni'ihiki ko eni 'a ia na'e fakafuofua ki he pa'anga 'e uamano ki he Tokotaha. Ko e polokalama ko eni na'e fokotu'u he 'ikai toe hokoatu 'i he ta'u fakapa'anga hoko. Tanaki atu ki heni, ko e kumi 'o e Tokotaha ke ne fakahoko 'a e fakataukei'i 'o e Potungaue mei he maketi 'i 'Aositelelia mo Nu'usila 'oku ta'ofi kae 'oleva ke 'i ai ha pa'anga te ne fakapa'anga 'a e fiema'u ko eni.
	Fakapeketei 'o e Kava mo hono fakaleipolo'i	FY 2022-2023	Na'e fokotu'u hono Fakapeketei mo Fakaleipolo'i 'o e Kava Tonga ke fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga pea na'e 'ikai tali ke fakapaasi. Ko e fokotu'u na'e fai ke to'o pe mei he patiseti lolotonga 'a e ngaahi fakamole ki hono fakatau 'o e ngaahi me'a ngaue ki hono fakahoko 'o hono fakapeketei 'o e Kava pea mo hono leipolo'i ke ne a'usia e fiema'u 'a e maketi 'i 'Aositelelia te nau hu atu fakakomesiale 'a e kava. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e toe hokoatu pe 'a e polokalama ko eni ta'u fakapa'anga ko eni mo mahino 'e muimui fakapatonu 'a e kau uta koloa ki tu'apule'anga 'a Tonga 'o fakatatau ki he fiema'u 'a e maketi 'Aositelelia.
	Falepeki 'a Vava'u	FY2022-2023	Ko e fokotu'u ki he Falepeki 'a Vava'u na'e 'ikai ke fakapaasi ia pea na'e 'ikai ke ma'u 'e he Potungaue ha pa'anga tokoni ke poupuu ki he ngaue ni. Na'e ta'ofi fakataimi 'a e ngaue ni ki ha faingamalie fakapa'anga; taimi tatau 'oku fu'u fiema'u 'e Vava'u 'a e ngaue ni ke fakahoko.
	Tokoni Fakalakalaka ki he Vanilla	FY2022-2023	Ko e Tokoni Fakalakalaka ki he Vanilla na'e fokotu'u ki he ta'u fakapa'anga 2023-2024 ka na'e 'ikai fakapaasi. Na'e ta'ofi 'a e fokotu'u ngaue ni ke toki hoko atu e ngaue ki ai 'o ka malava fakapa'anga.
KOLE TOKONI FAKAME'ANGAUE (.7m)	Fakanaunau me'a ngaue e Falepeki 'a Lapaha, Vava'u pea mo 'Eua	FY2022-2023	Ko e kole ki he fakame'angaue ko eni na'e 'ikai ke 'i ai ha pa'anga ke fakapa'anga 'aki pea na'e fakapa'anga pe 'e he Potungaue mei he patiseti lolotonga pea na'e lava ai e fakatau lalahi 'o e misini fokilifi ki he falepeki 'o Lapaha mo e loli toni tolu (3) ki he falepeki 'a Vava'u. Fakatatau ki he si'isi'i ivi fakapa'anga 'e toki fakakakato 'i he patiseti 'o e ta'u fakapa'anga fo'ou 'a e fakatau 'o e me'a ngaue ki he Falepeki 'a 'Eua.
NGAAHI FAKAFETONGI KI HE KOLOA HU MAI (1m)	Me'a Ngaue fakataumu'a ki he fiema'u kotoa pe; Public Private Partnership Investment	FY 2022-2023 FY 2023-2024	Ko e Fale Ngaue Ki He Ngaahi'anga Koloa na'e kau he fokotu'u ki he ngaue 'o e 2022-2023 pea mo e 2023-2024 ka na'e 'ikai ke tali. Tupunga mei he nounou fakapa'anga 'oku mahino ai 'e toloi e ngaue ni kae 'oua kuo faingamalie fakapa'anga. Tanaki atu ki ai ko e tokoni ki he kava mo e vanilla na'e lava lelei ia 'o fakahoko he 2022-2023 pea pehe ai pe ke toloi e ngaue ko eni.
FALE NGAHI'ANGA KOLOA (1.5m)	Kava Processing Plants For Vava'u And 'Eua	FY 2023-2024	Na'e fokotu'u ke langa ha fale ngaohi kava i Vava'u he 2022-2023 mo e taumu'a ke hiki e tu'unga hono ngaahi e kava ka na'e ikai tali. Ko ia ne fakatatali ia kae fai leva e ngaue ki hono fakalelei e ngaahi fale kava iiki lolotonga mo e vanilla he 2022-2023 kae toki fai hano toe vakai.
POLOKALAMA KI HONO LILIU E TOTONGI 'O E LOLO	Polokalama Fakalakalaka ki he Ma'u'anga Fakamatala mei he Kautaha Lolo 'a Tonga	Tisema 2022	Ko e polokalama ko eni na'e fokotu'u ia pea ta'ofi fakataimi makatu'unga 'i he hihikiki ki 'olunga 'a e totongi lolo mo e ngaahi uesia na'e hoko fakatu'apule'anga 'o ne uesia ai e totongi lolo. Na'e fakatokanga'i pe 'a e 'ikai ko ha taimi lelei eni ke fai hano talanoa'i mo e kautaha fakalakalaka 'a e Medium Ranger. Ko e polokalama ngaue ko eni na'e fokotu'u ke fakakakato 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga.

NGAAHI NGAUE MAHU'INGA KUO FAKAHOKO 'E HE POTUNGAUE

NGAAHI LAVAMEÁ

Éiki Minisita mo e Timi PPIU

Konifelenisi Fakafonua á e Ngaahi Pisinisi 2023

Komiti Sii ki he Fefakatauáki i he Initaneti

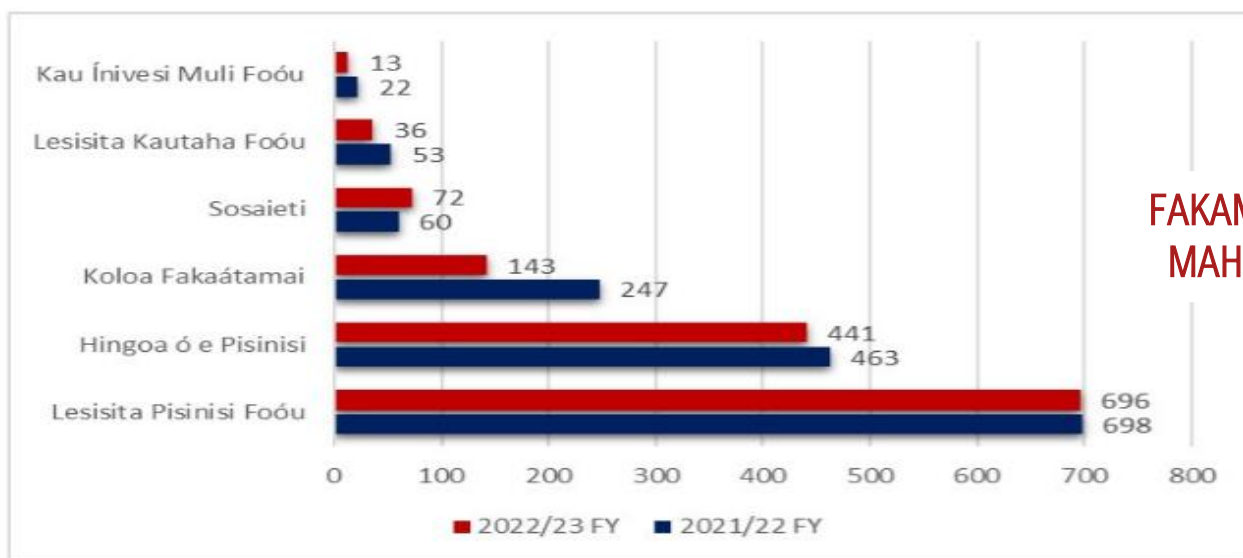
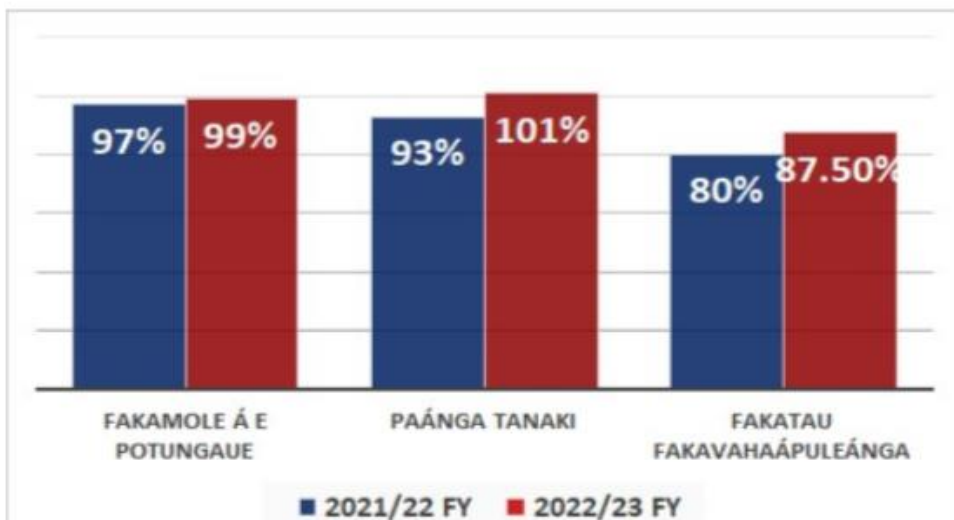
Tufa tokoni he hili á e peau kula

- Na'e lava lelei hono fakahoko 'o e fuofua Konifelenisi Fakafonua maáe Ngaahi Pisinisi. Naé fakataha'i mai ai e ngaahi pisinisi mei he ngaahi sekitoa lalahi faka'ekonomika 'e tolu mo e kau 'ofisa felave'i mei he pule'anga ke alea'i 'a e ngaahi élia mahu'inga ke tanumakiáki 'a e ngaue fakataha mo nau fepoupouaki ki he tupulaki faka'ekonomika.
- Naé lava lelei hono fakahoko 'o e uike faka'ali'ali e ngaahi pisinisi fefakatau'aki. Ko e faka'ali'ali ko eni e ngaahi pisinisi fefakatau'aki 'oku ne tokonia ai hono tu'uaki atu e koloa mo e ngaue, fakalahi e fe'longaki, pea toe 'ilo lahi ange ai e ngaahi pisinisi. Na'e toe lahi ange 'a e kau mai mo e ngaahi tanaki fakakaukau mei he ngaahi pisinisi fekauáki kotoa 'o tala ai e lelei hono fakahoko 'o e faka'ali'ali pea toe tanaki e ngaahi fakakaukau ki he teuteu ki he fakaáliáli hoko.
- Na'e fakakakato 'a e ngaahi fokotuútuú á e Aleapau ke toe vaofi ange e Va Fengaueáki Fakaékonomika he Pasifiki. á e Pasifiki (PACER Plus) ki he ta'u fakapa'anga ni pea tali 'a e fokotu'utuú na'e fakahu ki he ta'u fakapa'anga 23/24. 'Oku kau ki ai mo e ngaahi fokotu'u mei ha ngaahi kautaha kehekehe 'e 5 kau ai 'a e MTED, Potungaue 'o e Takimamata, Poate 'o e Takimamata 'i Tonga, MAFF mo e MORC.
- Na'e lava lelei mo kakato e Polokalama tokoni'i e totongi ó e fakamole feleti fakalotofonua. Óku hanga é he Polokalama ni ó fakaivia fakapaánga e kau hu koloa ki tuápuleánga ke fakasiisi é nau fakamole ki he fe'ave'aki 'o e koloa, ó lava ai ke feáuáuhi ange é nau koloa í he ngaahi maketi i tuápuleánga. Ko hono taumu'a ia e ngaue ko eni ke poupou'i e ngaahi pisinisi fakalotofonua pea toe fakaáliái ange e hu atu ki tuápuleánga.
- Ne fokotu'u 'a e Komiti Fefakatau'aki Fakafonua ki hono Fakaiaingofua'i e Fefakatau'aki mo hono Ngaahi tu'utu'u ni (NTFPC) mo e Komiti Sii ki he Fefakatau'aki 'i he koloa, Komiti Sii Fakafonua ki he Fefakatau'aki 'i he 'Initaneti. Ko ha konga mahu'inga 'eni 'i hono fakatupulaki 'o e fefakatau'aki lelei, fakasiisi'i e ngaahi 'a vahevahe mo fakapapau'i 'oku ola lelei e tuútuúni 'i he tu'unga 'o e fefakatau'aki fakavaha'apule'anga. 'Oku fakahoko 'e he ngaahi komiti ko 'eni ha ngaahi fatongia mahu'inga 'i hono teke e fakalalakaka 'o e tu'utu'uni fakangaue, fakafekau'aki mo hono fakahoko.
- Na'e lava lelei hono fakakakato 'o e Fakaáliáli Ngoue, Toutai, Takimamata mo e Fefakatauáki maá Tongatapu mo Eua. Koe hili eni ha ngaahi ta'u sii 'o e 'ikai ke fakahoko á e Fakaáliáli pea ko ia ne fai poupoua e kau mai e ngaahi motu.
- Toe vakai'i 'o e Lao ki he meáfua mamafa/Fakalelei'i 'o e ngaahi me'afua ngaue. 'Oku mahu'inga 'a e founga ngaue ko 'eni ki hono fakapapau'i 'oku tu'unga tatau, tonu, mo e ta'efeliliuaki 'i he fefakatauáki mo e ngaahi ngaueánga. 'Oku fakatou fakahoko 'e he ongo ngaue ni ha fatongia mahu'inga 'i hono malu'i e konisiuma, fakahoko e fefakatau'aki mo e tupu faka'ekonomika.
- Naé faú á e fakalelei ki he Tuútuúni ki he Malu'i e Totonu e Konisiuma mo e Ngaue Fo'ou ki he Feáuáuhi Fakapisinisi. Ko hono fakalelei'i e tu'utu'uni ki hono malu'i e Totonu e Konisiuma moe Feáuáuhi fakapisinisi 'oku mahu'inga 'aupito ia ki hono fa'u ha maketi fe'au'auhi 'oku 'aonga ki he konisiuma mo e pisinisi fakatou'osi.
- Naé fokotuú i Épeleli 2023 á e Halafononga ki hono tokangaekina ó e maketi ngaue á Tonga. Ko Tonga 'a e fuofua fonua ke í ai ha palani ki hono tokanga'i 'o e ngaue ke fakalelei'i 'aki e ngaue fakalotofonua ke feau e ngaahi fiema'u fakavaha'apule'anga ka 'i he taimi tatau 'oku ne kei poupou'i e langa fakalalakaka e ngaahi sekitoa taautaha.
- Naé lava lelei 'o toe fakakau mai ha kau ngaue tu'uma'u 'e toko 24 ki he MTED 'a ia na'e 'i ai ha kau ngaue lolotonga ne lava kenau hiki hake ki ha lakanga foóu á ia ko e toko 11 pea ko e 13 ko ha kau ngaue fo'ou mai ki he Potungaue. Na'e kau foki heni mo e hiki hake á e kau ngaue kuo óva he taú é uanoa é nau ósi á ki he nqataánqaa honau tuúnqaa vahenqaa.

NGAAHI NGAUE MAHU'INGA KUO FAKAHOKO 'E HE POTUNGAUE

FAKAMAÓPOÓPO FAKAPAÁNGA

Ko e patiseti 'a e Potungāue na'e tali ki he ta'u fakapa'anga 23/24 na'e fe'unga moe \$7.095m. Na'e toe fakahoko e kole ke fakalahi fe'unga moe \$155k 'o toe 'alu hake ai 'a e patiseti fo'ou ki he \$7.245m. Koe pa'anga ngāue na'e fe'unga pea moe \$7.24m ('aia koe peseti 'eni 'e 99) pea koe toenga leva mei he patiseti koe \$29,628. Fakafehoanaki ki he ta'u 'e tolu kuo hili, koe peseti ma'olunga taha 'eni kuo a'u kiai 'a e Potungāue 'i he 'enau ngaue'aki 'a e patiseti na'e tuku mai. Tanaki atu pe kiai, koe fuofua taimi 'eni ke tanaki ai 'e he Potungāue 'a 'enau pa'anga hū mai 'o 'ova 'aki e pa'anga 'e \$11,000 'i he taketi na'e tuku mai koe \$664k.

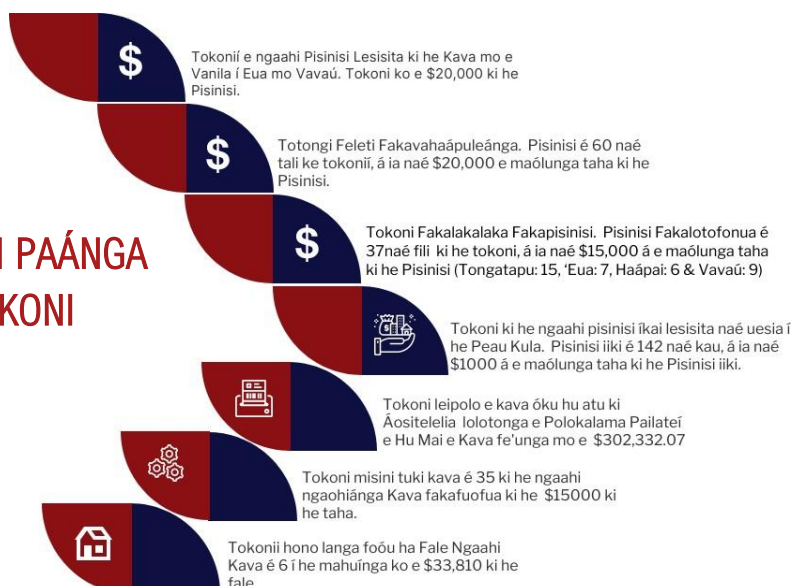

FAKAMATALA MAHUÍNGA

Ngaahi áta ki muá mo e hili hono langa e fale Kava í Éua

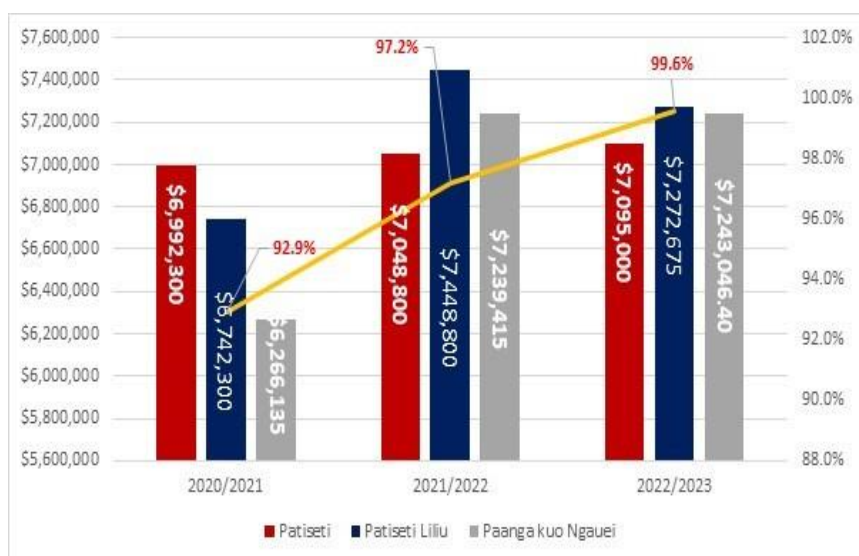
NGAAHI PAÁNGA TOKONI

FAKAMATALA FAKAPA'ANGA FAKALUKUFUA

Koe ngaahi fiema'u fakapa'anga á e Potungāue óku tokangaekina ia é he Ófisa Pule Ngaue, Taki Ngaue á e Vaá Tataki mo Tokangaekina ó e Fakahoko Ngāue mo e kau ngaue ó e Tafaáki Fakapa'anga Ngāue á e Potungāue . Óku kei hokohoko atu pe á e fengāueáki vāofi á e Vaá Ngaue Fakapa'anga á e Potungāue pea moe Potungāue Pa'anga ke fakapapai koe ngaahi ngāue fakapa'anga kotoa pe óku muimui ki he Lao ki hono Puleí á e Pa'anga á e Pule'anga 2020, Fakahinohino á e Potungāue Pa'anga 2020 kaeúmaá e Tuútuúni ki he Ngaahi Totongi 2020. Koe kotoa ó e ngaahi fakamole moe pa'anga tanaki mai ki he tau fakapa'anga 2022-2023 naé fakakato ia mei he Potungāue Pa'anga í he átitá tauátaina naé fakahoko é he Ófisi á e Átita Seniale ó Tonga.

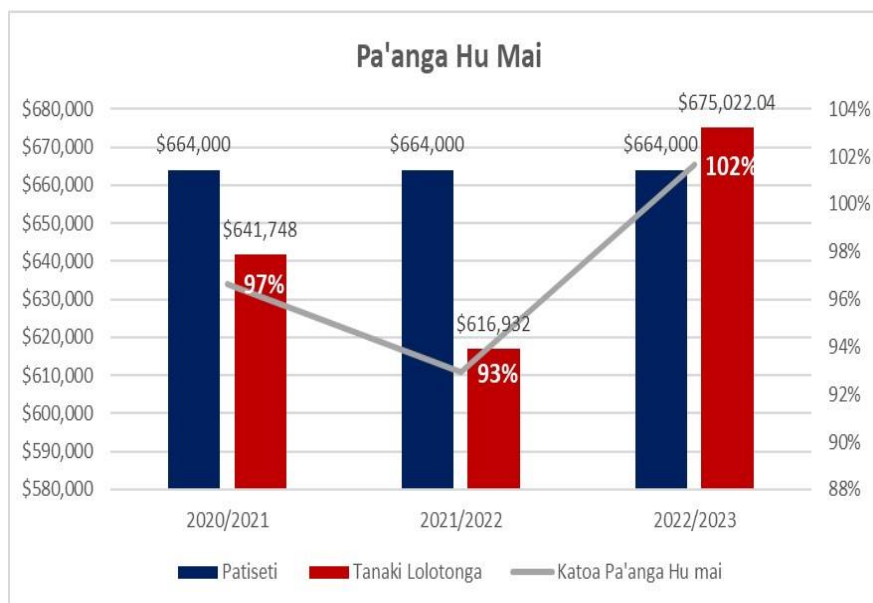
Fakamole Fakalukufua ó e Patiseti

Fakatatau ki he tau fakapa'anga é tolu kuo ósi, koe patiseti maólunga taha éni kuo ngaueáki é he Potungāue á ia naé aú ki he peseti é 99.6 (á ia koe pa'anga é 7.24 milion). Naé kau foki á e Potungāue Fefakatauáki moe Langa Fakalakalaka Fakaékonomika he taha ó e ngaahi Potungāue é valu naé mahulu atu 'enau ngauei énau patiseti naé úluaki vaheí kiate kinautolu (áia koe pa'anga é 7.095 milion). Óku poupu á e Potungāue Fefakatauáki pea moe Langa Fakalakalaka Fakaékonomika ki he taumuá ó e patiseti ko hono fakavaveí á e mateuteu á Tonga ki he feliuliúaki é éa pea moe ngaahi fakaetamaki ó fou he fakaakeake mei he Koviti-19 áki hono fakahoko e ngaahi tokoni fakapa'anga ki he ngaahi pisinisi fakalotofonua, ngaahi kolo naé uesia he moungaafi HTHH kaeúmaá e tokoni ki he feleti makatuúnga mei

he ngaahi palopalema ó e Koviti-19. Koe lahi ó e tokoni fakapa'anga á e Potungāue Fefakatauáki moe Langa Fakalakalaka Fakaékonomika naé feúnga moe pa'anga é 1.09 milion. Naé í ai moe pa'anga naé tuku pe í he Potungāue Pa'anga í he tafaáki pa'anga ki he fengāueáki pea mo e ngaahi sekitoa taautaha áia naé malava ke ngaueáki é he Potungāue (á ia koe pa'anga 'e 8 kilu ke tokoni ki he kau ngoue kava áki hono fakaivia ke toe lahi e koloa óku fakatupu fakalotofonua pea fakalahi e koloa óku hū atu ki tuápule'anga.

Pa'anga Hū Mai

Naé í ai á e holo í he pa'anga tanaki mai í he tau fakapa'anga 2020-2021 makatuúnga pe mei he ngaahi pole naá tau fehengahangai moia hange koe puna e mounga afi Hunga Tonga Hunga Haápai pea mo e fokoutua Koviti-19.

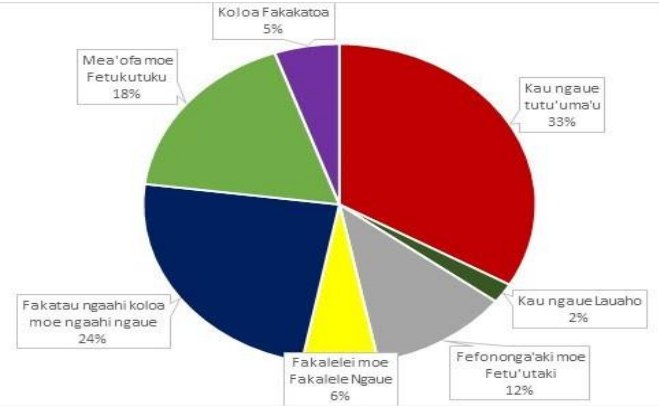
Í he tau fakapa'anga naé toki ósi, koe ngaahi ngāue á e Pule'anga ki hono fakaakeake mo fakatupu e ékonomika naé malava ai ke áusia pea mahulu atu á e pa'anga tanaki mai á e Potungāue í he tau fakapa'anga 2022-2023 áia koe fuofua taimi éni ke áusia éni í he tau é tolu kuo ósi. Naé mahulu á e pa'anga tanaki mai mei he laiseni ki he ngaahi ínivesimeni muli pea mo e lesisita ki he ngaahi koloa á e ngaue'anga. Óku íai á e fakaámu é hokohoko atu pe hono áusia pea mahulu atu á e pa'anga é tanaki mai é he Potungāue Fefakatauáki

moe Langa Fakalakalaka Fakaékonomika í he tau fakapa'anga 2023-2024.

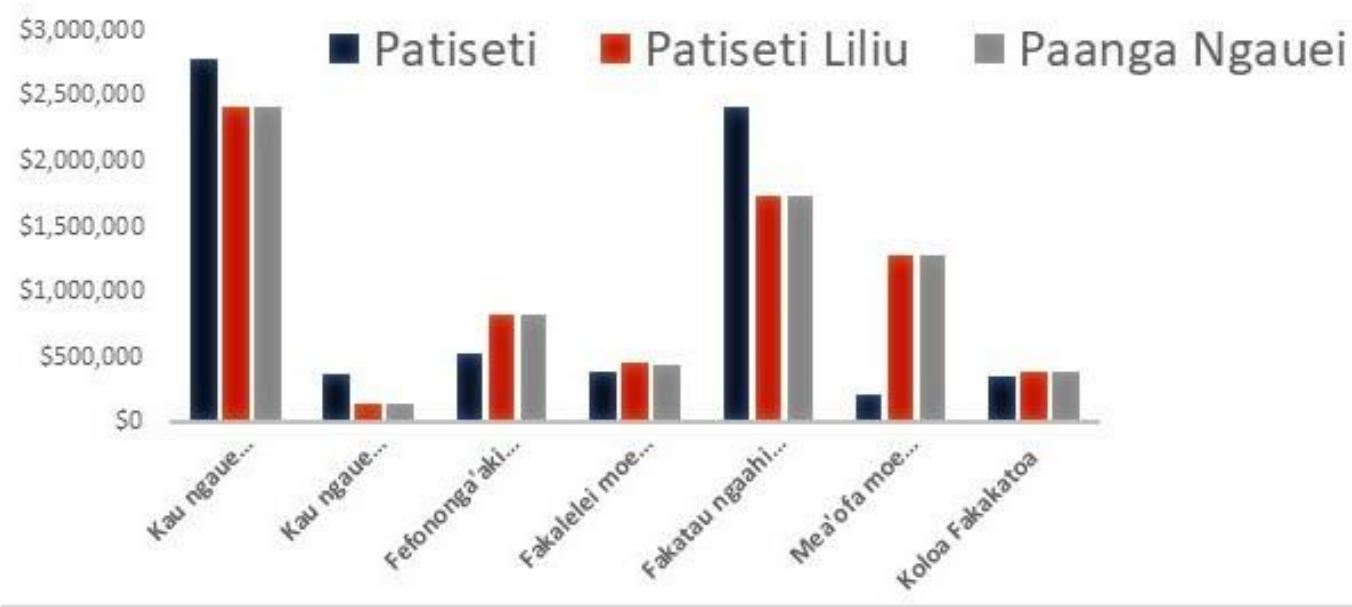
NGAUE FAKAPAÁNGA

Fakafaáhinga ó e Patiseti

Peseti	FAKAPAÁHINGA	Ngaahi meá naé hoko
33% (\$2.4m)	Kau Ngaue	11 kaungaue kuo hiki ki he ngaahi lakanga nga'olunga ange
24% (\$1.7m)	Fakatau Ngaahi Koloa moe Ngaahi Ngaue	Hiki totongi 'o e ulila \$109k Ngaahi ngaue fakakonituleki Foster Moore \$146k moe Hale & Twomey \$120k
18% (\$1.2m)	Me'a'ofa moe Fetukutuku	Peaukula -1000 ki he famili Ngaahi Pisinisi -20k ki he

Patiseti mo e Paánga Ngaue 2022/2023

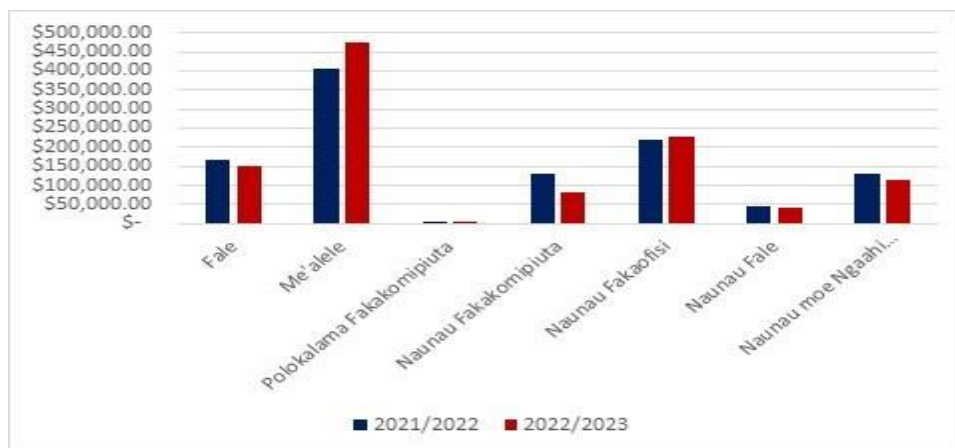
Koe kalafi 'i 'olunga 'oku ne hulu'i mai e ngaahi liliu na'e hoko ki he tafa'aki patiseti;

- Fefolau'aki moe Fetu'utaki – Na'e hoko 'a hono fakaava e kau 'a fonua ke fakahoko ai e fefolau'aki fakavaha'apule'anga 'a ia na'e hoko ia ke 'asi e tupu 'i he patiseti na'e fakalelei'i. Na'e 'ikai kau 'eni 'i he palani makatu'unga pe mei he hoko 'a e Koviti-19 'i he taimi ko 'eni.
- Fakatau 'o e ngaahi koloa moe sevesi – na'e hoko heni 'a hono fakahiki e pa'anga mei he tafa'aki fakalalakala ki he ngaahi kolo ki he ngaahi pa'anga tokoni fakatatau ki he fale'i mei he 'ofisi 'a e 'atita seniale.

Lesisita ó e Ngaahi Koloa Fakangaue á e Ófisi

Koe ngaahi mahu'inga fakapa'anga 'o e ngaahi koloa 'a e Potungaue 'oku fe'unga moe pa'anga 'e \$1,087,202.04 (62%) fakatatau ki he 1,098,901.81 (65%) 'i he ta'u fakapa'anga 2021/2022.

Koe faikehekehe 'aki e pa'anga 'e \$11699.77 (3%) na'e makatu'unga ia mei he holo e mahu'inga ki he totongi 'o e ngaahi me'alele, ngaahi naunau faka-kompiuta kae pehe ki he ngaahi naunau fale.

OLA MEI HE FAKATAU FAKAPULE'ANGA

Na'e hokohoko atu ai pe 'a e muimui 'a e Potungaue ki he ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga 2020 'i he fekau'aki mo e ngaahi fakamole lalahi. 'I he ta'u fakapa'anga 2021/2022 na'e peseti ai 'e valungofu (80%) 'a e muimui tonu 'a e Potungaue ki he ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga 2020. Na'e a'u mai ki he ta'u 2022/2023 na'e fakalalakala 'a e peseti na'e muimui tonu ai 'a e Potungaue ki he tu'utu'uni ngaue ko eni 'aki 'a e peseti 'e valungofulu-ma-fitu (87%).

'Oku mahu'inga ke tuku atu ko e fitu (7) 'i he ngaahi fokotu'u ngaue 'i he ngaahi fakamole lalahi na'e muimui pau ki he ngaahi lao 'a e Fakatau Fakapule'anga ko e taha (1) pe na'e 'ikai ke muimui fakapatonu 'o makatu'unga 'i he ngaahi aleapau 'i tu'a na'e 'ikai mapule'i 'e he Potungaue fekau'aki mo e va'a Fakatau Fakapule'anga; 'a ia ko hono fakafo'ou 'a e tohi aleapau 'a e Potungaue mo e Kautaha Muli na'e totonu ke fakahoko kimu'a pea tapuni 'a e ta'u fakapa'anga lolotonga.

\$66136 TOP

Na'e fakatau 'e he Potungaue 'a e koniteina fute 'e 20 'a e ngaahi puha papa ke fa'o ai e ngaahi koloa tu'u fonua hange ko e me'akai Tonga mo e meleni ki tu'apule'anga. Na'e fakatau mai eni mei he kautaha Papa 'i Pukekohe, Nu'usila.

\$84,786 TOP

Na'e fakatau mai 'a e misini fokilifi faka'ilekitulonika ke tokoni ki hono fetuku 'a e ngaahi puha me'akai mo e puha meleni 'i he taimi 'oku teuteu'i ai ha koniteina ke uta atu ki tu'apule'anga.

\$110080.73 TOP

Fakafo'ou 'a e aleapau mo e kautaha ko e Foster Moore 'a ia ko kinautolu 'oku nau tokanga'i mai 'a e sisitemi 'oku lesisita ai e ngaahi pisinisi mo e kautaha kotoa pe 'oku laiseni 'i Tonga ni.

\$45,000 TOP

Fakalelei'i e feleti nofo'anga 'a e Potungaue 'i Ha'apai

\$54,000 TOP

Ngaahi e 'a fo'ou ki he feleti nofo'anga 'a e Potungaue 'i Ha'apai

\$49,000 TOP

Fakatau mai 'o e loli toni 'e tolu (3) ke tokoni ki he taimi teuteu'i ai 'a e uta koniteina ki tu'apule'anga mei he vahefonua Vava'u.

\$117,317.54 TOP

Totongi 'o e kautaha muli ko e "Hale & Twomey" 'a ia 'oku ne 'omi 'a e ngaahi sevesi tokoni ki hono siofi 'a e ngaahi tu'utu'uni ki hono fokotu'u e totongi ki he Lolo mo e Kasa.

\$22,000 TOP

Mahu'inga na'e totongi 'aki 'a e aleapau mo e kautaha leó 'a e Hala Tupoulahi.

\$45,000 TOP

Vaka'i 'a e ngaahi koloa pulei 'oku 'i he malumalu ó e Pule Feúnga á Tonga.

FAKAMATALA PA'ANGA HU MAI MO E NGA AHI FAKAMOLE KI HE TA'U 2021/22 MO E 2022/23

PA'ANGA HU MAI	2021/22	2022/23
TAKETI 'O E PA'ANGA HU MAI	\$664,00	\$664,00
Lesisita ki he ngaahi koloa fakapisinisi	\$164,590	\$201,570
Laiseni Pisinisi	\$291,751	\$250,794.89
Lesisita Kautaha	\$112,543	\$149,599.79
Puleí ó e Totongi/Fua mamafa 'o e koloa	\$30,193	\$36,844.58
Laiseni 'o e 'Inivesimeni Muli	\$17,855	\$36,212.78
FAKAKATOA 'O E PA'ANGA TANAKI	\$616,931	\$675,022.04
% 'O E PA'ANGA TANAKI	93%	102%
<i>Fakakatoa 'o e patiseti lolotonga</i>	<i>\$7,448,800</i>	<i>\$7,272,675</i>

NGAAHI FAKAMOLE	2021/22	2022/23
Kau Ngaue Tu'uma'u	\$2,478,431	\$2,410,857.19
Kau Ngaue Fakataimi	\$134,237	\$146,825.73
Fefononga'aki mo e Fetu'utaki	\$488,469	\$833,029.88
Ngaahi ngaue Monomono mo fakahoko ngaue	\$1,274,518	\$452,170.37
Fakatau 'o e ngaahi koloa naunau mo e ngaahi sevesi	\$2,637,598	\$1,732,424.18
Ngaahi Pa'anga tokoni mo e Pa'anga Fehu'aki	\$98,290	\$1,277,934.68
Fakatau koloa ke Tauhi mo Ngaue'aki	\$337,256	\$389,804.37
Peseti (%) fakalukufua 'o e ngaahi fakamole	97%	99.6%
<i>Katoa 'o e ngaahi fakamole</i>	<i>\$7,239,415</i>	<i>\$7,243,046.40</i>

'Atita mei he 'Ofisi 'Atita Seniale 'a Tonga

Polokalama 1: Vaá Tataki mo Tokangaekina ó e Fakahoko Ngaue

Taumuá Ola	Ngaue Vaofiangé á e Puleánga mo e Sekitoa Taautaha ki he Tupu Fakaáekonomika
Ola	Lelei mo ola lelei á e founga tataki mo e ngaahi fokotuútuú

Ko e Polokalama ngaue é 6 óku í he malumalu ó e tafaáki ko éni ó kau ki ai:

1.1 'Ofisi ó e Minisita

Fale'i mo tataki 'a e ngaahi kupu fekau'aki' mo tokangaekina hono pule'i e ngaahi polokalama 'o e Potungäue'.

1.2 'Ofisi 'o e Pule Ngaue

Fokotu'utu'u, pule'i mo fakahoko 'a e palani ngäue 'o e Potungäue pea mo hono tataki 'o e kau ngäue'.

KAU KASITOMA TEFITO:

Ko e kau kasitomä tefito 'a e Polokalama Tataki mo Tokangaekina ó e Fakahoko Ngäue 'oku kau ki ai 'a e kau kasitomä 'i loto mo tu'a 'i he Potungäue:

1. Ngaani vaá ngaue á e Potungaue
2. Fale Alea
3. Kapineta
4. Ngaani Potungaue á e Puleánga
5. Ngaahi hoa ngaue Fakalakalaka
6. Pisinisi
7. Konisiuma
8. Kau Inivesitoa

1.3Fa'u Tu'utu'uni mo e Palani Ngaue

Fale'i mei he ngaahi Tu'utu'uni ngäue' mo e makatu'unga pau.

1.4 Tokangaekina e kau ngaue mo e fakahoko ngaue

Tu'utu'uni Ngäue ki he Potungäue' mo hono puleí

1.5 Ngaue fakapa'anga

Fokotu'u mo fakahoko 'o ha tu'utu'uni fakapa'anga ki hono pule'i 'o e paánga

1.6 Fakamatala, fetu'utaki mo e tekinolosia

Tu'utu'uni ngäue mo e sevesi ki hono tokangaekina 'o e ngäue ki he fakamatala', fetu'utaki' mo e Tekinolosia 'a e Potungäue'

Kau Taki 'o e Ngaahi Va'a Ngaue

Mr. Charles Lavemasu
Tokoni Pule Ngaue
Va'a Tokangaekina 'o e Fakahoko Ngaue

Mrs. Lorraine Kauhenga
Tokoni Pule Ngaue
Va'a Alea Fefakatau'aki mo e Fa'u Tu'utu'uni Ngaue

Mrs. Pauline Siasau
Tokoni Talekita
Va'a Fefakatau'aki Fakavaha'apule'anga mo e Inivesimeni Muli mo e Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi

Mrs. Poinisetia Paongo
Tokoni Faleisita
Va'a Lesisita 'o e Ngaahi Pisinisi mo e Koloa Faka'atamai

Mrs. Sandradee Fifita
Talekita Konisiuma
Va'a Tokangaekina e Konisiuma mo e Fefakatau'aki lelei

Ms. Kolotia Fotu
Tokoni Pule Ngaue
Va'a Ngaue 'a e Kakai

Ngaahi ngaue lalahi ne lava:

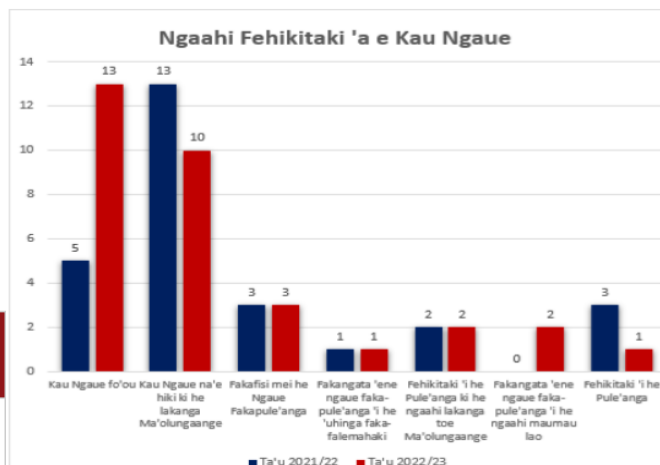
1. Faú tuútuúni mo e palani ngaue
 - Fuofua Potungaue Fakapuleánga ke fakapaasi é he Fale Alea énau Lipooti Fakataú 2021/2022 í he áho 31 ó Ókatopa 2022
2. Tokangaekina e kau ngaue mo e fakahoko ngaue
 - Ola vave mo lelei í hono fakahu mai ó e kau ngaue
 - 11 – Kau ngaue naé hiki hake ki he ngaahi lakanga maólunga í loto he Potungaue; kau heni hono hiki hake kau ngaue é toko 5 mei he toko 7 kuo ósi aúsia e tuúnga maólunga thaa í heénau tuúnga vahenga
 - 13 – Kau ngaue hu foóu ki he Potungaue pea kau ki ai mo e kau ngaue lauáho kuo nau ngaue í he Potungaue ó lau í taú
 - Fakahoko mo e ngaue fakafóóu ó e feleti nofoánga á e Potungaue í Haápai
3. Ngaue fakapaánga
 - Ko e patiseti á e Potungaue naé tali ki he taú fakapaánga 23/24 naé feúnga mo e \$7.095m. Naé toe fakahoko e kole ke fakalahi feúnga mo e \$155k ó toe álu hake ai á e patiseti foóu ki he \$7.245m. Ko e paánga ngaue naé feúnga pea mo e \$7.24m (á ia ko e peseta éni é 99) pea ko e toenga leva mei he patiseti ko e \$29,628
4. Fakamatala, fetuútaki mo e tekinolosia
 - Naé lava ó kakato hono fokotuú á e sisitemi ki he fakafonu mo kole éte áho livi ngaue fakafou í he ínitaneti pea é toki kamata hono ngaueáki í he konga loto ó Áokosi

1.1 Lahi ó e kau ngaue mo hono vahevahe

'I he a'u ki he 'aho 30 'o Sune 2023, na'e 'i ai ha kau ngaue tu'uma'u fakakatoa 'e toko valungofulu-ma-valu (88) 'a e Potungaue pea mo e kau ngaue lau 'aho 'e toko hongofulu-ma-taha (11). Na'e 'i ai foki mo ha ngaahi lakanga 'ata 'e fa (4) 'oku teeki lava ke fakahu ki ai ha kau ngaue. Ko e Potungaue 'oku toko lahiange ai 'a e kakai fefine pea ko e kakai tangata 'oku peseti pe 'e tolungofulu-ma-tolu (33%). Ko e vahevahe 'o e kau ngaue 'oku ha atu 'i lalo:

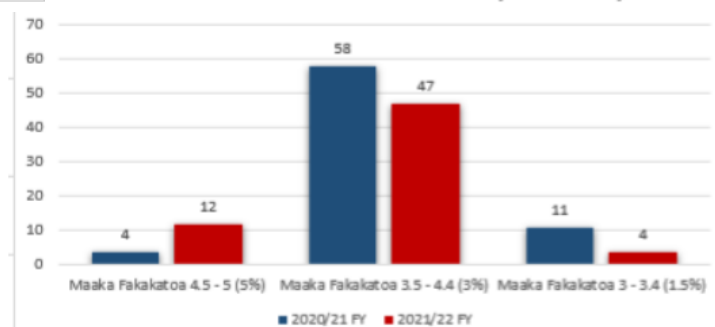
FIKA.	VA'A NGAUE	KAU NGAUE TU'UMA'U	KAU NGAUE FAKATAIMI	NGAAHI LAKANGA 'ATAA
1	Tataki & Tokangaekina e Fakahoko Ngaue	29	2	1
2	Alea Fefakatau'aki mo e Fakafaingamalie'i e Fefakatau'aki	7	-	-
3	'Inivesimeni & Maketi	5	1	1
4	Tokoni ki he Pisinisi	9	1	-
5	Lesisita Pisinisi & Koloa Faka'atamai	18	4	2
6	Tokangaekina e Konisiuma mo e Feafakatau'aki Lelei	14	3	1
7	Ngaue 'a e Kakai	6	-	-
	Fakakatoa:	88	11	4

1.2 Fehikitaki á e kau ngaue

'Oku hokohoko atu pe hono fakahoko 'e he Potungaue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalakalaka Faka'ekonomika hono filifili 'o e kau ngaue fo'ou ki he ngaahi lakanga 'ataa 'i he Potungaue 'aki 'a e fengaue'aki mo e Komisoni á e Kau Ngaue Fakapule'anga (PSC) pea pehee ki he Potungaue Pa'anga. Ko e taha e ngaahi lavame'a 'i he tafa'aki ngaue ko eni ko e malava 'o hiki hake 'a e kau ngaue 'e toko ono (6) ne nau fakakaungatamaki 'i he Potungaue ko e Kau Ngaue Lau'aho 'o lahi hake 'i he ngaahi ta'u 'e fa (4) ki he ngaahi lakanga ngaue tu'uma'u. 'Ikai ngata ai, na'e malava 'o hiki hake mo e tu'unga vahenga 'o e kau ngaue 'e toko nima (5) ne fu'u fuolua 'a e a'u 'enau tu'unga vahenga ki he ma'olunga taha 'o e vahenga lolotonga 'oku nau 'i ai.

TOKOLAHI 'O E MAAKA FAKAKATOA 'I HE HIKI VAHENGAKATATAU MO E OLA NGAUE FAKAFO'ITU'ITUI 'I HE TA'U 2020/21 MO E 2021/22

1.3 Fakahoko ngaue á e kau ngaue

'Oku fakahaa'i 'e he kalafi ko eni 'a tupu (↑) 'i he tokolahiangae 'a e kau ngaue ne nau ma'u 'a e peseti 'e 5 (5%), 'oku 'i ai 'a e fakafuofua 'e toe hiki hake 'a e tokolahi 'a e kau ngaue 'oku peseti 'e 5 (5%). 'I he ngaahi ta'u mai kimui ni mai na'e 'ikai ke toe 'i ai ha ni'ihi na'e ma'ulalo 'enau fakahoko fatongia 'i he Potungaue.

1.4 Fakalakalaka mo hono Akoí ó e kau ngaue

Na'e hokohoko atu ai pe hono fakahoko 'e he Potungaue 'a e ngaahi polokalama ako angamaheni ke tokoni'i 'aki 'a e tu'unga 'ilo fakangaue 'a e kau ngaue 'o e Potungaue, na'e malava 'o fakahoko e ngaahi polokalama ako ngaue ki he kau ngaue fo'ou kotoa pe ki he Potungaue 'a ia ko hono faka'ilo kiate kinautolu 'a e ngaahi lao mo e ngaahi tu'utu'uni ngaue fekau'aki mo e kau ngaue fakapule'anga. Nae vakai 'a e tafa'aki 'oku nau tokangaekina e Kau Ngaue ki he mahu'inga e sino mo e 'atamai 'a e kau ngaue pea na'e lava lelei hono fakaafe'i 'a e tokotaha mei he Potungaue Mo'ui ke ne fakahoko 'a e ako mahu'inga ko eni ki he ngaahi founga ngaue ke te lava 'o tali teke'i 'aki e kulukia

NEMO: Polokalama Ako ki he Tokateu ki ha fakatamaki fakaenatula

Polokalama Ako Ngaue 'i loto 'i he Potungaue ki he Kau Ngaue hu fo'ou ki he Potungaue

Polokalama Ako Ngaue ki he tokangaekina e Mo'ui Lelei 'o e 'Atamai 'i he Ngaue'anga

'i he ngaue'anga. Kuo kamata foki ke lava atu mo e kau ngaue 'i he ngaahi va'a ngaue ki he ngaahi polokalama ako ngaue 'i tu'apule'anga pea 'oku hokohoko atu 'a e tu'u tafa'aki mo e poupu kakato 'a e Potungaue ki he'ene kau ngaue.

Polokalama 2: Alea Fefakataua'aki mo e Fa'u Tuutuuni Ngaue

Taumu'ā Ola	Ngaue Vāofiangē ā e Puleānga mo e sekitoa taautaha ki he tupu fakaēkonomika
Ola	Fakamalohia ā e va fengaueāki'ā e puleānga mo e sekitoa taautaha ke fakalahi ā e ngaahi faingamalie ki he fefakataua'aki fakavaha'apuleānga

Ko e polokalama ngaue ē 3 ōku i he malumalu ō e tafaāki ko ēni ō kau ki ai:

2.1 Alea Fefakataua'aki Fakavaha'apule'anga

Kumi 'o ha ngaahi faingamalie ki ha māketi ke hū atu ki ai 'a e koloa Tongā pea ke fakalalakaka 'a e tupu 'e ma'u 'e Tonga mei' he fefakataua'aki fakavaha'apule'angā

KAU KASITOMA TEFITO:

Ko e kau tefitoi kasitoma ō e Polokalama Alea Fefakataua'aki mo e Fa'u Tuutuuni, kau ki ai e kupu fekauāki i loto mo tuā:

1. Ngaahi Vaā ō e Potungaue
2. Ngaahi Potungaue ā e Puleānga
3. Ngaahi Hoa ngaue fakalalakaka
4. Ngaahi Pisinisi
5. Kau Konisiuma
6. Kau Inivesitoa

2.2 Fakahoko & Muimui'ā e Ngaue Fefakataua'aki

Fakahoko pea mo muimui'ā e ngaahi tuutuuni ngaue mo e ngaahi aleapau fefakataua'aki

2.3 Tu'utu'uni Ngāue & Vā Fengāue'aki

Fakahoko pea mo tokoniā ā e fengaueāki mo e sekitoa taautaha

2.1 'IUNITI NGAHI ALEA FEFAKATAUA'AKI FAKAVAHA'APULE'ANGA.

Kuo fakahoko 'e he 'Iuniti Ki He Ngaahi Alea Fefakataua'aki Fakavaha'apule'anga ha ngaahi ngāue mahu'inga 'i loto 'i he'enau tefito'i ngāue. 'Oku kau heni 'a e kau atu ki he ngaahi fepōtalanoa'aki mo e alea 'i he WTO, pehē foki ki he ngaahi ngāue ki he ngaahi aleapau fefakataua'aki fakavahelahi, hangē ko e PACER Plus moe iEPA. 'Oku kau ma'u pe 'a e 'iuniti ni ki he ngaahi fakataha lalahi fekau'aki mo e fefakataua'aki ke fakafofonga'i lelei 'a e ngaahi fiema'u 'o Tonga. 'Oku 'oatu 'i lalo 'a e ngaahi fakamatala fakalukufua fekau'aki mo e kau atu 'a Tonga ki he ngaahi ngāue mo e ngaahi langa fakalalakaka felave'i mo e fefakataua'aki, 'i he fakalotofonua, fakafeitu'u mo fakavaha'apule'anga.

2.1.1 Kautaha Fakamamani Lahi ki he Fefakataua'aki

Aleapau ki hono Fakafaingofua'i e Fefakataua'aki (TFA) 'a e WTO

Na'e kamata ngāue'aki 'a e Alepau ki hono Fakafaingofua'i e Fefakataua'aki (Trade Facilitation Agreement - TFA), 'i he 'aho 22 Fepueli 2017 pea ko e aleapau ni kuo pau ke muimui 'a e ngaahi fonua mēmipa kotoa 'o e WTO ki ai, 'a ia 'oku mēmipa ki ai 'a Tonga. Kuo mei maau 'a hono fakakakato e ngaahi ngāue ki he aleapau ni, ko e fakatatali pe ki he ngaahi fiema'u mei he ngaahi ma'u mafai kehe kimu'a ke aofangatuku 'a hono fakapapau'i pe fakamo'oni tukupā 'a Tonga ki hono ngāue'aki e aleapau ni. Neongo 'eni, 'oku hokohoko atu pe 'a hono fakahoko 'a e ngāue 'oku tuku mai 'i he aleapau TFA, 'i he tokoni fakatekinikale kuo 'omi mei he ngaahi hoa fakalalakaka.

Ngaahi ngaue lalahi ne lava:

1. Alea Fefakataua'aki Fakavaha'apule'anga
 - Fakapapau'i e ngaahi fetu'utaki mo e va fengaueāki ā e ngaahi kupu fekauāki i he pasifiki mo tu'apuleānga ōku lele lelei
 - Fakahu ō e ngaahi ngaue fekauāki mo e Ōfisi Fefakataua'aki ā Mamani
 - Fokotuū ō e Komiti ki hono alea' ō e faingamalie fefakataua'aki fakafonua mo e tuutuuni ngaue pea mo e Komiti si'i ki he ngaahi Fefakataua'aki koloa
2. Fakahoko & Muimui'ā e Ngaue Fefakataua'aki
 - Lekooti ā e ngaue na'e fakahoko ē he TTPF na'e kakato
 - National Ecommerce Readiness Assessment matrix
 - Ngaahi ngaue mei he PACER Plus
 - Vakai'i e ngaue Lao fekauāki mo e E-commerce
 - Fokotuū e Komiti si'i Fakafonua ma'ae E-commerce
3. Tuutuuni Ngaue & Va Fengāue'aki
 - Malava hono fakahoko e Konifelenisi Fakafonua ma'ae Ngaahi Pisinisi
 - Lava lelei hono fakahoko e Uike Fefakataua'aki ā e Potungaue

'Oku fekau'aki 'a e TFA mo e ngāue kasitomu, pea mo e ngaahi ngāue 'a e kau ma'u mafai 'o e kau'afonua. Ko e aleapau 'oku 'i ai 'a e ngaahi kupu fekau'aki mo hono fakavave'i 'o hono fetuku, tukuange, mo hono faka'atā 'o e ngaahi koloa, kau ai 'a e ngaahi koloa 'oku fakafou mai 'i Tonga ka ko e fakataumu'a ki ha fonua 'e taha.

Ko e Ngaahi Fatongia Fanongonongo

Na'e fakahoko ha ngāue ke fakakakato 'a e ngaahi fatongia fanongonongo ki he WTO kuo tōmui, pea pehe ki he ngaahi fanongoongo angamaheni lolotonga e ta'u fakapa'anga ko 'eni. Na'e fakahu atu ki he WTO 'a e fanongonongo fakakātoa 'e ono (6), 'a ia ko e nima (5) ko e ngaahi fanongonongo ne tōmui pea ko e taha (1) ko hono toe fakalelei'i 'o e fanongonongo ne 'osi fakahū ki mu'a.

Fakakau 'i he Lisi 'o e Kautaha Fefakatau'aki 'a Mamani ki he Ngaahi Fonua Fakalalakala 'oku Lahiangē 'enau Hū Koloa Me'akai Mai (Net Food Import Development Countries - NFIDC)

'I he lolotonga 'a e fakataha 'a e Komiti ki he Ngōue 'a e Kautaha Fakamamani Lahi ki he Fefakatau'aki 'i he 'aho 27-28 Ma'asi 2023, na'e tali ai e kole 'a Tonga ke kau ki he lisi 'o e ngaahi fonua 'i he NFIDC. Ko e lisi ko 'eni 'oku kau ki ai e ngaahi fonua kei fakatupulaki faka'ekonomikā, 'a ia 'oku fakatokanga'i 'e he Kosilio Faka'ekonōmika mo e Fakasosiale 'o e Pule'anga Fakatahataha (UN Economic and Social Council), fakataha mo e ngaahi fonua fakalalakala 'oku mēmipa 'i he Kautaha Fakamamani Lahi ki he Fefakatau'aki kuo nau fakahū atu 'enau kole pea mo 'enau ngaahi fakamatala fakasitetisitika ko e fonua 'oku lahiange 'enau hū koloa me'akai mai 'i he 'enau hū koloa me'akai atu. Ko e tohi kole 'a Tonga na'e fakahoko ia 'e Éiki Fanetupouvava'u Tu'ivakano, ko e Talafekau Lahi 'a Tonga ki Lonitoni.

'Oku tu'u mateuteu 'a Tonga ke ma'u faingamalie mei he ngaahi monu 'i he 'ene hoko ko e mēmipa 'o e NFIDC. Kuo fakatokanga'i 'e he WTO 'a e tu'u lavea ngofua 'a e ngaahi fonua mēmipa 'o e NFIDC ki he ngaahi fakatamaki fakamamani lahi te ne uesia e me'akai, makatu'unga 'i he mahu'inga pe totongi 'o e me'akai pe ko e lahi 'o e me'akai. 'I he'ene pehē, 'e malava 'e he WTO 'o fokotu'u ha ngaahi lao ki he fefakatau'aki ke 'oua uesia e ngaahi fonua mēmipa 'o e NFIDC ki he 'enau ma'u faingamalie ki he ngaahi koloa me'atokoni hū mai 'i ha ngaahi mahu'inga faka'atu'i/totongi ma'ama'a, pea mo malava ke feliliuaki hono faka'aonga'i 'o e ngaahi tu'utu'u ni ke fakatupulaki 'aki e ngaahi fiema'u me'atokoni, pea 'i he fakava'e 'o e ngaahi fiema'u ko 'eni, 'e mahu'inga leva 'a e tokoni fakatekinikale mo tokoni fakapa'anga mei he ngaahi kautaha tokoni fakapa'anga fakavahelahi mo fakalukufua. Ko hono fakakātoa, 'i he kau 'a Tonga ki he lisi ni, 'e faka'aonga'i ai e ngaahi faingamalie 'i he NFIDC ke ohi 'i he kaha'u.

Polokalama Ako Ngāue 'a e WTO

Kuo kau atu 'a e taha 'o e kau 'ofisa ngāue 'a e tafa'aki ni, ko Esterlina Alipate (Principal Trade Officer) ki he faingamalie ako

ngāue 'a e WTO 'i he fonua ko Siniva (Geneva), 'a ia 'e ngāue ai 'i he mahina 'e hongofulu (10) 'I he polokalama ko e Netherlands Trainee Programme (NTP). 'I he lolotonga 'ene ngāue ni, te ne fakahoko fatongia 'i he tafa'aki tokangaekina e ngaahi fakalalakala 'i he 'iuniti ki he ngaahi tokoni 'i he fefakatau'aki pea moe tafa'aki ki he faingamalie ki he ngaahi maketi 'i he 'iuniti ki hono fakafaingofua'i e fefakatau'aki. Ko e taumu'a 'a e polokalama NTP ke tokoni 'i he ngaahi fakalalakala faka'ekonōmika mo fakasosiale 'o e ngaahi fonua kei tuputupulaki fakalalakala, ngaahi fonua ma'u vahenga ma'u lalo taha pea moe ngaahi fonua iiki laveangofua 'I he ngaahi feitu'u 'o e tu'utu'uni fakangāue.

Semina Fakafonua 'a e WTO

Mei he 'aho 22 ki he 24 'o 'Akosi 2022, na'e fakahoko 'e he Talekita ki he tafa'aki 'o e Ngōue 'i he WTO ha semina 'aho 'e tolu (3) 'i he ngaahi kaveinga mahu'inga 'o e WTO, hangē ko e ola 'o e fakataha fakamamani lahi 'a e kau Minisita 'o e ngaahi fonua mēmipa e WTO, pea pehē foki ki he Aleapau 'i he Ngōue. Ko e taumu'a 'o e semina ni ko hono to e fakamalohia e 'ilo 'o e kau ngāue fakapule'anga, ngaahi ako, ngaahi pisinisi pea moe ngaahi kautaha taautaha 'oku 'ikai fakapule'anga, ki he ngaahi ola 'o e fakataha fakamamani lahi 'a e kau Minisita pea mo 'ene felave'i ki he tefito'i ngāue 'a e ngaahi potungāue ni.

Na'e fakamo'oni'i 'e he seminā 'a e kau loto vekeveke mei he ngaahi potungāue mo e sekitoa fakatautaha fakatou'osi, 'a ia na'a nau ma'u lahi mei he ngaahi fakakaukau mahu'inga mo e ngaahi ola 'o e me'a na'e hoko.

2.1.2 Aleapau ke toe vaofi ange e Va Fengaue'aki Faka'ekonomika he PASifiki (PACER Plus)

Fakataha hono Ono 'a e Komiti Fakatahataha 'o e Aleapau 'a e Pasifiki' ki he Ngaahi Vā Fengāue'aki Vāofi Ange (PACER Plus)

Ko e fakataha hono ono 'a e Komiti Fakatahataha 'o e PACER Plus, na'e fakahoko ia 'i Niue', mei' he 'aho 30 'o Mē ki he 'aho 1 'o Sune, 2023. Ko e fuofua fakataha femātaaki tonu eni 'a e komiti 'ni hili 'a hono tali mo fakahoko 'o e aleapau'ni. Na'e tataki 'e he Pule Ngāue 'o e Potungāue Tānaki Pa'anga Hū Mai mo e Tute', Mr. Michael Cokanasiga 'a e kau fakafongā 'o Tonga 'i he fakataha'ni, 'a ia na'e kau atu ki ai 'a e ongo 'ofisa ma'olunga 'a e Potungāue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalalakala Faka'ekonōmika', Ms. Fofonga Ola 'Anisi pea mo Ms. 'Eva Liava'a, pea mo e Ōfisa Fokotu'utu'ū Ngaue Fakalotofonua', Ms. Maile Tu'itavuki. Na'e kau atu foki ki he fakataha'ni 'a e kau 'ofisiale mei Australia, Kiribati, New Zealand, Niue, Samoa, Solomon Islands, Tonga, Vanuatu pea mo Cook Islands. Ko e Polokalama Ngaue 'a Tonga 'e taha nima (15) na'e fakahū atu ki he Komiti Fakatahataha' ke kau 'i he faingamālie tokoni fakapa'anga 'o e ta'u fakapa'anga 2023/24. Na'e tali kotoa ke fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga ka hoko mai'.

Uepisaiti 'a Tonga ki he Fefakatau'aki.

Ko e Uepisaiti 'a Tonga ki he fefakatau'aki 'oku tuku atu ai 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e founa fe'aveaki koloa

fakavaha'apule'anga'. Na'e fo'u 'a e uepisaiti' ni 'o fakatatau ki he ngaahi fiema'u 'i he Aleapau 'a e Ngaahi Fonua Pasifiki ke vaofi e fengae'aki faka'ekonomika, 'o kau ki ai mo e tokoni fakatekinikale mei he UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development) pea mo e tokoni fakapa'anga mei 'Aositelelia pea mo Nu'usila. 'Oku fengāue'aki 'a e Potungāue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalalakala Fa'ekonōmika', Potungāue Tānaki Pa'anga Hū Mai mo e Tute, Potungāue Ngōue, Me'akai moe Vaotā, 'i hono fakahoko 'o e ngāue' ni. 'Oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue ki hono tānaki 'a e ngaahi fakamatala ke tuku atu 'i he uepisaiti' pea mo ha ngaahi polokalama ako 'oku lolotonga fakalele 'e he UNCTAD fekau'aki mo e uepisaiti 'a Tonga ki he Fefakatau'aki'.

Pini ki he Fa'o'anga Tokonaki

'I he 'aho 8 'o Fepueli 2023, na'e foaki atu ai 'e he Pule Ngāue 'o e 'Iuniti Fakahoko Ngāue 'a e PACER Plus (PPIU), Mr. Roy Lagolago 'a e pini ki he fa'o'anga tokonaki 'e 1000 ki he Minisitā 'o e Potungāue Ngōue, Me'akai mo e Vaotā, Lord Fohe. Ko e ngaahi pini ko eni 'oku fakataumu'a ia ke tokonia 'a e kau ngōue 'i hono fakasi'isi'i e ngaahi maumau 'oku hoko 'i hono fe'aveaki 'a e fua 'o 'enau ngōue', makatu'unga 'i he 'ikai ha koniteina malu ke fa'oaki mo uta ai'. 'Oku kau eni 'i he ngaahi tokoni fakatekinikale ki Tonga mo e ngaahi fonua mēmipa 'a e PACER Plus, fekau'aki moe ngaahi founa ki he tu'unga ma'a mo e mo'ui lelei 'a e tangata', monumanu mo e 'akau'.

'A'ahi Faka'ofisiale 'a e 'Iuniti Fakahoko Ngāue 'a e PACER Plus (PPIU) ki Tonga

'I he 'aho 6 'o Fepueli 2023, na'e talitali lelei ai 'e he Minisitā 'a Tonga ki he Fefakatau'aki mo e Langa Fakalalakala Faka'ekonōmika, Hon. Dr. Viliami Uasike Latu 'a e Pule Ngāue 'o e 'Iuniti Fakahoko Ngāue 'a e PACER Plus (PPIU), Mr. Roy Lagolago pea mo 'ene timi', 'i he 'enau fuofua 'a'ahi faka'ofisiale ki Tonga.

'I he 'a'ahi ko eni' na'e lava atu ai 'a Mr. Roy Lagolago 'o fakataha mo e ngaahi potungāue 'a e pule'anga' ka e pehē foki ki ha ngaahi kautaha taautaha 'i Tonga. 'I he ngaahi fakataha' ni, ne tālanga' ai 'a e ngaahi 'isiū mahu'inga felave'i moe PACER Plus mo e ngaahi founa ke fakaivia ai 'a e vā fengāue'aki 'a e pule'anga' mo e ngaahi sekitoa taautaha 'a Tonga'. Na'e fakahā foki 'e he 'Eiki Minisitā' 'a e mahu'inga 'o e aleapau PACER Plus ki Tonga ka e tautautefito ki he ngaahi faingamālie fefakatau'aki mo e fefononga'aki 'i he ma'u'anga ngāue' pea mo e pou pou ke fengāue'aki fakataha mo e PPIU ki hono tu'uaki 'a e ngaahi kolola fakalotofonua 'a Tonga 'i he māketi fakavaha'apule'anga.

Fakataha Fakata'u 'a e Pasifiki' ki he Fefononga'aki 'i he Ma'u'anga Ngāue (PLMAM)

Na'e fakahoko 'a e Fakataha Fakata'u 'a e Pasifiki' ki he Fefononga'aki 'i he Ma'u'anga Ngāue (PLMAM) 'i Apia, Samoa, mei he 'aho 7 ki he 'aho 10 'o Nōvema 2022. Ko e kaveinga 'o e fakataha' ni ko e "Fakaivia 'a e ngaahi vā fengāue'aki 'a e

fefononga'aki 'i he ma'u'anga ngāue' ke tokoni ki he fakalalakala". Na'e makehe 'a e fakataha' ni koe'uhi' ko e fuofua taimi eni ke femataaki tonu ai 'a e kau ma'u fakataha' talu 'a e too 'a e Kōviti 19. Na'e hoko foki 'a e ma'u'anga fakataha' ni ko ha faingamālie ke fakatahataha mai ai 'a e ngaahi kupu felāve'i ki he fefononga'aki 'i he ma'u'anga ngāue 'i he Pasifiki' ke nau ngāue fakataha, ke fakalalakala 'a e ngaahi ngāue ki he fefononga'aki 'i he ma'u'anga ngāue' pea lavemonū ai 'a e ngaahi kupu fekau'aki'. Na'e tataki 'e Ms. Lorraine Kauhenga, ko e Tokoni Pule Ngāue 'o e Potungāue' 'a e kau fakaofonga 'o e Pule'anga Tonga' 'i he fakataha' ni, pea kau atu ki ai mo e 'ofisa ma'olunga 'o e Potungāue', Ms. Tanginitopa Tu'ifua pea mo Ms. Leinolo Lakai mei he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue

Fakataha Fakata'u 'a e Pasifiki ki he Fefononga'aki 'i he Ma'u'anga Ngāue.

Fakangāue'i 'o e Ófisa Fokotu'utuú Ngaue Fakafonua PACER Plus 'a Tonga

Na'e kole 'e Tonga ki he PPIU ke fakangāue'i ha Ófisa Fokotu'utuú Ngaue Fakafonua PACER Plus 'a Tonga. 'I he 'aho 22 'o 'Akosi, 2023', na'e talitali ai 'e he CEO 'o e Potungāue Fefakatau'aki moe Fakalalakala Faka'ekonōmika' 'a Ms. Maile Tu'itavuki, ko e Ófisa Fokotu'utuú Ngaue Fakafonua PACER Plus 'a Tonga. 'Oku fakapa'anga 'e he PPIU 'a e ngāue 'a e Ófisa Fokotu'utuú Ngaue Fakafonua', 'a ia 'oku' ne ngāue pe mei' he 'ofisi 'a e Potungāue' 'i ha mahina 'e 12 'o fengāue'aki mo e Va'a Alea Fefakatau'aki mo Fa'u Tu'utu'uni Ngāue 'o e Potungāue'

Fakataha 'a e Kau 'Ofisa Fetu'utaki PACER Plus 'a Tonga

Ko e fakataha fakakātoa 'e tolu 'a e kau 'ofisa fetu'utaki PACER Plus 'a Tonga ne fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga' ni. Ko e kau 'ofisa fetu'utaki PACER Plus 'oku kau atu ki ai 'a e kau fakaofonga mei' he:

1. Potungāue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalalakala Faka'ekonōmika
2. Potungāue ki he ngaahi Ngāue Fakalotofonua
3. Potungāue Tanaki Pa'anga Hū mai mo e Tute
4. Potungāue Ngōue, Me'akai mo e Vaotā
5. Potungāue Taki Mamata

'Oku tokoni 'a e kau 'ofisa fetu'utaki PACER Plus ki hono fakafetu'utaki mo hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue fekau'aki mo e

aleapau PACER Plus’ ki he ngaahi potungāue ‘a e pule’anga’, pea kau atu ki ai hono fo’u mo fakalele ‘o e ngaahi ngāue ‘oku’ i he malumalu ‘o e aleapau’ ni. Na’e fakahoko ha polokalama ako ma’a’ e kau ‘ofisa fetu’utaki PACER Plus, fekau’aki mo e founa fa’u ‘o ha kole ki he faingamālie tokoni fakapa’anga mei’ he PPIU, ‘i he ‘aho 10 ‘o Fēpueli 2023. Ko e polokalama’ ni na’e fakahoko ia ‘e Mr. Lachlan Parsons (PPIU), lolotonga ‘ene ‘i Tonga’ ni ‘i he ‘a’ahi faka’ofisiale ‘a e PPIU.

Ngāue ki he Polokalama E-Phyto ‘a e Potungāue Ngōue, Me’akai mo e Vaotā.

Na’e fakalele ‘a e polokalama ako ‘e ua fekau’aki mo e E-Phyto ‘i Tonga, ‘a ia ne fakahoko ‘i Sepitema 2022 pea mo Fēpueli 2023, pea na’e kau atu ki ai ‘a e kau ngāue fakapule’anga pea mo e ni’ihi mei’ he ngaahi pisinisi taautaha ‘i Tonga’ ni. Ko e polokalama’ ni ne fakalele ia ‘e Mr. Peter Neimanis (PPIU). Ko e ‘uluaki polokalama ako’ na’e fakatefito ia ‘i he polokalama GENS (Generic E-Phyto National Systems), pea ko e polokalama ako leva hono ua’ na’e fakatefito ia ‘i hono ngāue’aki ‘o e e-phyto ki hono hū atu ‘o ha koloa ki tu’apule’anga. Na’e kau atu foki ‘i he polokalama tokoni ko eni’ ha faingamālie ke foaki ha naunau IT ke tokonia ‘a Tonga ‘i hono fakalele mo hono ngāue’aki ‘o e E-Phyto. Ko e tokoni ko eni’ ‘oku kau ia ‘i he ngaahi tokoni fakatekinikale ki Tonga mo e ngaahi fonua mēmipa ‘o e PACER Plus, fekau’aki moe ngaahi founa ki he tu’unga ma’a mo e mo’ui lelei ‘ae tangata’, monumanu mo e ‘akau’.

Ko e Palani ‘a Tonga ki hono Tokangaekina ‘o e Fefononga’aki ‘i he Ma’u’anga Ngāue (TLMSMS)

Na’e fakapaasi ‘e he Kapineti’ ‘a e Palani ‘a Tonga ki hono Tokangaekina ‘o e Fefononga’aki ‘i he Ma’u’anga Ngāue’ (Tonga’s Labour Mobility Supply Management Strategy – TLMSMS) ‘i he ‘aho 24 ‘o Ma’asi 2023 pea fokotu’u faka’ofisiale ia ‘e he ‘Eiki Palēmia’, Hon. Hu’akavameiliku ‘i he ‘aho 13 ‘o ‘Epeleli 2023. ‘Oku fakahā ‘i he TLMSMS ‘a e ngaahi founa ke malava ai ‘a Tonga ‘o tokangaekina mo pule’i lelei ‘a e kau ngāue mei Tonga ‘oku nau kau atu ‘i he ngaahi polokalama fefononga’aki ‘i he ma’u’anga ngāue’. ‘Oku kau atu foki ki ai ‘a hono fakalele’i ‘o e ngaahi founa pule’, fili ‘o e kau ngāue, ngaahi polokalama ki he foki mai ‘o e kau ngāue ki Tonga’ ni hili ‘a ‘enau kau atu ki ha polokalama fefononga’aki ‘i he ma’u’anga ngāue’, fakalele’i ‘o e ngaahi taukei ngāue, fengāue’aki mo e ngaahi sekitoa taautaha’ pea moe tokangaekina ‘o e ngaahi fakamatala fekau’aki mo e fefononga’aki he ma’u’anga ngāue’. Ko e ngāue’ ni na’e fakapa’anga ia ‘e he ‘luniti Fakahoko Ngāue ‘a e PACER Plus (PPIU).

Polokalama Ako ‘a e PACER Plus na’e fakahoko lolotonga ‘a e ta’u fakapa’anga’:

Ko e ngaahi polokalama ako na’e fakahoko ‘e he PACER Plus:

- Polokalama ako Fakalotofonua ‘a e PACER Plus fekau’aki mo e Ngaahi Founa ki he tu’unga ma’a mo e mo’ui lelei ‘ae tangata, monumanu mo e ‘akau’ pea mo e ngaahi fakangatangata fakatekinikale ki he

fekakatau’aki’, na’e fakahoko ia mei’ he ‘aho 16 ki he 17 ‘o ‘Akosi 2022, ‘i he Hotele Tano’a.

- Polokalama ako fakalotofonua ‘a e PACER Plus fekau’aki mo e Fekakatau’aki ‘i he Ngaahi Sēvesi’, na’e fakahoko ia mei’ he ‘aho 7 ki he ‘aho 9 ‘o Sepitema 2022.
- Fakahoko ‘e he UNCTAD ha polokalama ako fekau’aki moe uepisaiti ‘a Tonga ki he fekakatau’aki’ ‘i he ‘aho 26 ‘o Sepitema 2022 pea mo e ‘aho 13 ‘o Ma’asi 2023.
- Polokalama ako fakavahefonua fekau’aki mo e ‘Inivesimeni’, na’e fakahoko ia mei’ he ‘aho 27 – 29 ‘o Ma’asi 2023 ‘i Sydney, Australia.
- Polokalama ako fakavahefonua fekau’aki mo e Fekakatau’aki ‘i he Ngaahi Sēvesi’, na’e fakahoko ia mei’ he ‘aho 8 ki he ‘aho 11 ‘o Mē 2023 ‘i Apia, Samoa.
- Polokalama ako fakalotofonua fekau’aki mo e Ngaahi Tu’utu’uni ‘o e Tupu’anga’, na’e fakahoko ia mei’ he ‘aho 16 ki he ‘aho 17 ‘o Mē 2023.

2.1.3 Aleapau Hoa Ngāue Faka’ekonōmika Fakataimi mo ‘Iulope (IEPA)

Fokotu’u Atu e Tute ‘o e Ngaahi Koloa ke Hū Mai ‘i he Aleapau IEPA

‘Oku lolotonga ngāue ‘a Tonga ke kau he mēmipa ki he Aleapau Hoa Ngāue Faka’ekonōmika Fakataimi mo ‘Iulope. Lolotonga e ta’u, na’e ngāue ‘a e Potungāue mo e tokotaha fale’i ki he ngaahi fonua Polinisia mei he Kautaha Sekelitali ‘o e Pasifiki (Pacific Island Forum Secretariat), mo e Potungāue Tanaki Pa’anga Hū mai mo e Tute, ha ngaahi fepōtalanōa’aki mo e ngaahi kupu fekau’aki ke fakapapau’i mo fakakakato ‘a e lisi tute ‘o e ngaahi koloa ‘e hu mai mei ‘Iulope. Ko e lisi ko ‘eni’ e fakahu ia ki he Komiti Fekakatau’aki Fakafonua ‘o Tonga kenau tali kae toki fakahu atu ki ‘Iulope kenau fakakaukau kiai. Ka tali ‘e ‘Iulope ‘a e lisi tute ki he ngaahi koloa ‘oku ‘oatu ‘e Tonga, ‘e pehe leva kuo kakato ‘a e aleapau fakatekinikale pea kamata leva ‘a e ngaahi ngāue ki hono fakakakato ‘a e ngaahi ngāue fakalotofonua kimu’a pea toki hoko ‘a Tonga ko e mēmipa ki he aleapau. ‘Oku kau atu ki heni ‘a hono vakai’i ‘o e ngaahi lao ‘a Tonga ni ‘oku felave’l mo e aleapau, ‘a ia ‘e fakapa’anga ‘e he Kautaha Sekelitali Pasifiki, ‘I he malumalu ‘o e poloseki ki hono Fakaivia ‘a e Fekakatau’aki ‘a e Ngaahi Pasifiki Fakaekinautolu pea mo Tu’apule’anga (Strengthening Pacific Intra-Regional and International Trade – SPIRIT).

2.1.4 Aleapau Fekakatau’aki ‘o e Ngaahi Fonua Pasifiki (Pacific Islands Trade Agreement-PICTA)

‘Oku te’eki ke maau ‘a Tonga ke ngāue’aki ‘a e aleapau (PICTA) ko ‘eni’ ki he fekakatau’aki, makatu’unga ‘i he kei fiema’u ke fakakakato ‘a e ngaahi fiema’u fakalotofonua. ‘Oku hokohoko fepotalanoa’aki mo e ngaahi mēmipa ki he aleapau ni kae ‘oleva ku kakato ‘a e ngaahi ngāue ki he aleapau ke malava ‘a hono ngāue’aki ki he fekakatau’aki ka e a’usia ‘a e ngaahi lelei mei he aleapau ni.

2.1.5 Ngaahi Fakataha 'i he Pasifiki

Fakataha ki he Fefakatau'aki mo e 'Inivesimeni 'a e Pasifiki mo 'Amelika

Na'e kau atu 'a Tonga ki he fuofua fepolotalanoa'aki 'a 'Amelika mo e Pasifiki fekau'aki mo e fefakatau'aki mo e Invesimeni, 'a ia na'e fakahoko he 'aho 28 Fepueli, 2023 he initaneti. Na'e fakafofonga'i 'e he kau 'ofisa mei he Potungāue mo e Potungāue Toutai 'a Tonga. Ko e fakataha na'e fakatefito ia 'i he ngaahi palopalema, faingamalie mo e ngaahi ngāue 'oku vivili 'i he 'elia 'o e fefakatau'aki mo e 'inivesimeni 'a e ngaahi fonua Pasifiki.

Fakataha 'o e Kau 'Ofisa Fefakautaki mo e 'Ofisa Toutai 'oku Mēmipa he Pacific ACP (African, Caribbean and Pacific Group of States) Fekau'aki mo e Aleapau WTO Ki He Ngaahi Tokoni 'a e Pule'anga ki he Toutai.

Ko e fakataha ko eni na'e fakahoko ia 'i he 'aho 20 Sepitema 2022 pea na'e fakahoko pe ia he initaneti. Ko e taumu'a ke tuku mai 'a e ngaahi fakamatala fakamuimui ki he kau ofisa WTO 'i he PACP fekau'aki mo e ngaahi kupu he aleapau na'e tali 'i he fakataha lahi 'a e kau minisita 'o e WTO ko e MC12.

2.1.6 Ngaahi Fakataha Ma'olunga Faka'ofisiale

Fakataha 'a e Kau 'Ofisiale Ma'olunga ki he Fefakatau'aki mo e Fakataha 'o e kau Minisita ki he Fefakatau'aki 'a e Kominiueli, Lonitoni

Na'e kau atu ki he fakataha lahi 'a e Kominiueli ki he kau Minisita 'i he fefakatau'aki (Commonwealth Trade Ministers Meeting (CMTT)), 'a e Minisita ki he Potungāue, Hon. Dr. Viliami Uasike Latu, Pule Ngāue, Mrs Distaquaine Tu'ihalamaka pea mo e Tokoni Pule Ngāue ki he fefakatau'aki, Mrs. Lorraine Kauhenga 'a ia na'e fakahoko 'i he 'aho 5-6 Sune, 2023 'i Lonitoni. 'I he teuteu atu ki he CMTT, na'e 'uluaki fakahoko 'a e fakataha 'a e kau 'ofisiale ma'olunga 'i he fefakatau'aki 'a e Kominiueli 'i he 'aho 2-3 Sune 2023.

Ko e taumu'a 'a e fakataha ni ke 'oange ha faingamalie ki he kau Minisita kenau 'ilo mo faka'aonga'i 'a e ngaahi fakalakalaka 'i he Kominiueli tautefito ki he fefakatau'aki mo e 'inivesi talu mei he Fakataha 'a e kau Taki 'o e ngaahi Pule'angá 'i he 2022, pea mo fakakaukau ki he ngaahi faingamalie ki he fengāue'aki ke fakatupulaki e fefakatau'aki 'i he ngaahi fonua mēmipa 'o e Kominiueli, pea mo 'omai ha fakahinohino ki he hokohoko atu 'a e ngāue, ki mu'a 'a e Fakataha 'a e kau Taki 'o e ngaahi Pule'anga 'i he Kominiueli ki he ta'u 2024.

Fakataha Makehe 'a e kau Minisita ki he Fefakatau'aki 'a e Ngaahi Fonua mēmipa 'i he Kautaha Fakamamani Lahi 'a e Fefakatau'aki Fekau'aki mo e Ngaahi tokoni ki he Toutai (Fisheries Subsidies), Fisi

Na'e kau atu 'a e Pule Lahi 'o e Potungāue, Mrs. Distaquaine Tu'ihalamaka pea mo e 'ofisa ma'olunga 'i he fefakatau'aki, Mrs. Esterlina Alipate ki he fakataha lahi 'a e WTO 'i he ngaahi talatalanoa ki he ngaahi tokoni ki he sekitoa toutai, 'a ia na'e fakahoko 'i Nadi, Fisi mei he 'aho 16 – 18 Novema 2022. Ko e fuofua 'aho 'e ua 'a e fakataha ni, na'e fakahoko ia ko e ako ke toe fakalahi mo fakamalohia ange e 'ilo 'a e fonua 'e ono (6) 'o e Pasifiki 'a ia 'oku mēmipa he WTO (Fisi, Papua, Samoa, Solomone, Tonga pea mo Vanuatu, 'a ia na'e 'oange ai ki he'enau kau 'ofisa ma'olunga ha mahino fakaikiiki 'o e Aleapau ki he ngaahi tokoni ki he Toutai (Fisheries Subsidies Agreement (FSA)) mei he kau ngāue 'a e WTO. Na'e toe 'omi foki 'e he fakataha ni ha faingamalie ki he vahefonua Pasifiki kenau laku fakakaukau mai ki he ngaahi ola makehe 'o e MC12 'oku ne fa'u 'a e ngaahi fakakaukau fakakatoa ki he ngaahi me'a 'oku fakamu'omu'a 'i he ngāue mei he MC12 'i he teuteu atu ki he MC13.

Fakataha 'a e kau Minisita ki he fefakatau'aki 'a ia óku nau mēmipa 'i he Aleapau 'a e Pasifiki ki he Ngaahi Vā Fengāue'aki Vāofi Ange (PACER Plus)

Na'e fakahoko 'a e fakataha ni 'i he 'aho 27 Siulai 2022, 'a ia na'e kau atu kiai 'a e Minisita le'ole'o 'a e Potungāue, Hon. Samiu Kuita Vaipulu pea moe kau 'ofisiale ma'olunga mei he potungāue, 'a ia na'e fakahoko pe 'a e fakataha ni 'o ngāue'aki e tekinolosia mo e 'initaneti (virtual meeting). Na'e fakahā 'i ha tohi pe fanongonongo ke tuku atu 'a e tukupa 'a e kau Minisita kenau fakapapau'i tenau ngāue mo muimui 'i he fa'unga pe 'o e aleapau ni (PACER Plus). Ko e taumu'a ngāue 'a e kau minisita kenau solova e ngaahi fakafe'atungia/faingata'a mo fakatupulaki ha ngaahi 'ilo moe founa fo'ou ke ne fakafaingofua'i 'a e faingamalie ki he ngaahi maketi, poupu'i 'a e fakaakeake faka'ekonomiká, mo fakalelei'i e ngaahi vā fengāue'aki 'o fakalaka atu he ngaahi tu'unga ki mu'a e fakatamaki e Koviti-19.

2.2 'IUNITI KI HONO NGĀUE'I MO MUIMUI' E NGAUE FEFAKATAU'AKI

2.2.1 Ngaahi Komiti Fakafonua ki he Fefakatau'aki

'I he 2021, na'e fakahoko hano toe vakai'i 'o e ngaahi komiti fakafonua ki he fefakatau'aki pea fakahu ki he kapineti ke fakangofua 'o hange ko hono fakahinohino 'e he komiti alea fefakatau'aki fakafonua 'a Tonga (Tonga National Trade Negotiation Committee (TNTNC)).

'I he 2021, na'e fakahoko hano toe vakai'i 'o e ngaahi komiti fakafonua ki he fefakatau'aki pea fakahu ki he kapineti ke fakangofua 'o hange ko hono fakahinohino 'e he komiti alea fefakatau'aki fakafonua 'a Tonga (Tonga National Trade Negotiation Committee (TNTNC)). 'I he me'a ni, na'e fakangofua 'e he kapineti 'i Sepitema 2022 hono fakangata 'o e ngaahi komiti fefakatau'aki kimu'a pea ke fetongi 'aki hono fokotu'u 'o e komiti fefakatau'aki fakafonua 'a Tonga (Tonga National Trade Committee (TNTC)) mo hono ngaahi fatongia, pea mo hono fokotu'u 'o e komiti fefakatau'aki fakafonua ki hono fakafaingofua'i

e fefakatau'aki mo hono ngaahi tu'utu'u ni (National Trade Facilitation and Policy Committee (NTFPC)). Makehe mei he me'a ni, na'e pau ke fokotu'u 'a e ngaahi komiti fakatekinikale 'i he fakangofua 'a e TNTC.

Komiti Fefakatau'aki Fakafonua 'a Tonga (TNTC)

Ko e TNTC ko e sino ngāue fakafonua ia ki he ngaahi me'a fekau'aki mo e fefakatau'aki pea 'oku kau 'i hono fa'unga 'a e Minisita ki he MTED, Minisita ki he Potungāue Pa'anga (kaunga-sea) mo e kau Pule Ngāue 'o e ngaahi potungāue felālāve'i 'a e pule'anga ki he fefakatau'aki pea mo e Kovana ki he Pangike Pule 'a Tonga. 'Oku lipooti fakahangatonu 'a e TNTC ki he kapineti 'o fakafou 'i he Potungāue ki he Fefakatau'aki mo e Langa Fakalalakala Faka'ekonōmika.

Ko e'uhi ko e fakamu'omu'a e ngaahi ngāue ki hono fakaakeake e fonua mei he Koviti-19 pea mo e puna 'a e mo'ungaafi ko Hunga Tonga Hunga Ha'apai, na'e 'ikai lava 'e he TNTC ke fakahoko ha fakataha 'i he ta'u fakapa'anga ko 'eni.

Komiti Fefakatau'aki Fakafonua ki hono Fakafaingofua'i e Fefakatau'aki mo e Ngaahi tu'utu'u ni (NTFPC)

'I he 'aho 20 'o Fepueli 2023, na'e fakahoko ai ha fakataha 'a e komiti ni, ko hono fokotu'u ia 'o e komiti 'i he malumalu 'o e taki mo e sea ki he fakataha 'a Mrs. Distaquaine Tu'ihalamaka, ko e Pule Ngāue 'a e Potungāue, pea mo e tokoni sea ki he fakataha, Mr. Michael Cokanasiga, ko e Pule Ngāue ki he Potungāue Tukupau mo e Kasitomu.

'Oku hoko 'a e NTFPC ko e komiti ngāue ma'ae komiti fefakatau'aki fakafonua 'a Tonga, 'o fai ha fale'i ki he ngaahi me'a fefakatau'aki 'i he ngaahi tu'unga fakafonua, fakafeitu'u mo fakavaha'apule'anga, lolotonga hono fakapapau'i 'oku tokoni lelei 'a e ngaahi ngāue fekau'aki mo e fefakatau'aki ki he ngaahi taumu'a fakalalakala 'a Tonga ke hokohoko lelei.

'I'ikai ngata ai, 'oku fiema'u 'e he komiti fefakatau'aki fakafonua 'a Tonga (NTFPC) 'i he malumalu 'o e aleapau ki hono fakafaingofua'i e fefakatau'aki, fakamatala 23.2, 'e tokanga'i 'e he NTFPC 'a hono fakahoko 'o e ngaahi aleapau fefakatau'aki mo e ngaahi ngaue, pea pehe ki hono 'omi 'o e fakava'e ki hono alea'i 'o e ngaahi me'a fefakatau'aki.

'E lava foki ke fokotu'u 'e he NTFPC ki he TNTC ke fakangofua, 'a hono fokotu'u 'o e ngaahi komiti iiki tu'uma'u pe fakataimi ke nau fakahoko 'a e ngaahi tefito'i ngāue. Na'e kau atu ki he fakataha ni 'a e kau fakafongā me'i he ngaahi potungāue felālāve'i kae pehe foki ki he ngaahi sekitoa taautaha.

Ke tokoni ki he kau mēmipa mo e ngaahi potungāue falālāve'i 'i honau fatongia 'i he komiti, na'e fakahoko ai ha ako 'i he 'initaneti fekau'aki mo e Aleapau 'a e Kautaha Fakamamani Lahi ki he Fefakatau'aki – Ki hono Fakafaingofua'i e Fefakatau'aki, 'a ia na'e fakahoko 'i 'Okatopa 2022 – 'Epeleli 2023. Na'e ma'u 'e kinautolu na'e kau ki he ako ni ha tohi fakamo'o ni kuo kakato 'enau fakahoko 'a e ako ni.

Komiti Si'i ki he Fefakatau'aki 'i he koloá, Ngaahi Tu'utu'u ni ki he Tupu'anga 'o e Koloá mo e ngaahi Founa Ngāue Fakakasitomu

Ko e fuofua fakataha 'a e Komiti Si'i ki he Fefakatau'aki 'i he koloá, Ngaahi tu'utu'u ni ki he Tupu'anga 'o e koloa mo e ngaahi founa ngāue fakakasitomu na'e fakahoko ia 'i he 'aho 12 Mē 2023. Na'e sea 'a e fakataha 'e he Pule Ngāue 'a e Potungāue Tukupau mo e Kasitomu, Mr Michael Cokanasiga, ko e taumu'a 'o e fakatahá ke fokotu'u 'a e komiti mo fakamatala'i 'a hono ngaahi tefito'i fatongia ke fakahoko pe fakatefito ai 'enau ngāue. 'E hoko 'a e komiti si'i ko 'eni ko e sino fakatekinikale 'oku ne fatongia 'aki hono tokanga'i e ngaahi me'a 'oku fekau'aki mo e

fefakatau'aki 'i he koloá, ngaahi tu'utu'u ni ki he tupu'anga 'o e koloa mo e ngaahi founa ngāue fakakasitomu. Na'e kau ki he fakataha ni 'a e kau fakafongā me'i he ngaahi potungāue felālāve'i pea moe ngaahi sekitoa taautaha 'a ia 'oku nau mēmipa 'i he komiti si'i ni.

Komiti Si'i Fakafonua ki he Fefakatau'aki 'i he 'Initaneti

Na'e fokotu'u 'a e fuofua komiti si'i fakafonua ki he fefakatau'aki 'i he 'initaneti 'i he 'aho 1 Fepueli 2023, 'a ia na'e fakahoko ai 'ene fuofua fakataha (na'e kau atu ki ai 'a e ngaahi potungāue felālāve'i 'a e pule'anga moe ngaahi sekitoa taautaha). 'Oku hā 'i he Ola Ngāue 1.3 'o e tohi Palani Ngāue 'a e E-Commerce (fefakatau'aki 'i he 'initaneti), ke fokotu'u ha komiti ki he fefakatau'aki 'i he 'initaneti ke nau tokanga'i hono vakai'i mo hono fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni 'oku fekau'aki mo ia. 'Oku kau 'i he komiti ko 'eni 'a e kau ngāue fakatekinikale me'i he ngaahi potungāue felālāve'i 'o e pule'anga pea mo e ngaahi sekitoa taautaha, ko ha founa ia

ki hono a'usia 'o e ngaahi me'afua 'i he palani. Te nau toe 'oatu foki mo ha ngaahi fokotu'u ki he ngaahi potungāue fakapule'anga felālāve'i ke tokoni mo fakafaingofua'i hono fakahoko 'o e palani ngāue. 'E fakataha tu'o ua 'a e komiti 'i he ta'u, 'oku te'eki ai ke fakahoko 'a e fakataha tu'o ua 'a e komiti 'i he ta'u fakapa'anga ko 'eni.

2.2.2 Fa'unga 'o e Tu'utu'uni Ngāue ki he Fefakatau'aki 'a Tonga (Tonga Trade Policy Framework-TTPF)

Ko e Tu'utu'uni Ngāue ki he Fefakatau'aki 'a Tonga na'e hopoki ia 'i 'Aokosi 2020. 'Oku hanga 'e he fa'unga ngāue ko 'eni 'o fakafaingofua'i 'a Tonga ke ne fa'u ha 'ātakai 'oku ne fakakau 'a e sekitoa tāautaha, tokoni'i mo fakafe'auhi ke ne fakalelei'i ai 'a e fefakatau'aki. Na'e fakahoko foki 'a e "Sivi Fiema'u Vivili" 'i ha founa ko e fakatalanoa mo e ngaahi kupu fekau'aki ke fakamahino 'a e ngaahi me'afua mo e ngaahi tafa'aki 'oku nau fiema'u ai 'a e tokoni. 'Oku fakahoko 'eni fakakuata ke muimui'i 'a e tupu pe fakalaka ki mu'a 'a e fakahoko ngāue 'a Tonga.

2.2.3 Vakai'i Fiema'u Vivili Fakafonua 'a e Fefakatau'aki he 'Initaneti

Na'e hopoki e lipooti ki hono Vakai'i e Ngaahi Fiema'u Vivili Fakafonua 'a e Fefakatau'aki he 'Initaneti 'i 'Aokosi 2020 fakataha ia mo e TTPF. 'Oku hanga 'e he lipooti ni 'o fakahā mai 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e fefakatau'aki 'i he 'initaneti 'i Tonga ni pea 'oku tatau pe mo e TTPF, na'e fakahoko 'a e "Vakai'i e Fiema'u Vivili" ki ai.

2.2.4 Fokotu'utu'u mo e Palani Ngāue 'o e Fefakatau'aki he 'Initaneti 'o Tonga

Na'e hopoki 'a e Polokalama Ngāue E-commerce 'a Tonga 'i 'Aokosi 2022. Na'e kakato hono fa'u 'o e polokalama ni ko e taha 'o e me'afua 'a e lipooti ki hono Vakai'i e Ngaahi Fiema'u Vivili Fakafonua 'a e Fefakatau'aki he 'Initaneti, 'oku ne fakatoka 'a e hala ke toe lahiange hono fakakau 'a e 'ātakai 'a e E-commerce 'i Tonga ni.

Ke tokoni ki hono muimui'i 'a e ngaahi ngāue 'i he polokalama ni, na'e fokotu'u ai 'a e komiti fakafonua 'a e E-commerce 'i he 'aho 1 'o Fēpuei 2023, pea ko e taha eni 'a e me'afua 'i he polokalama ni ke fakahokó. Tānaki ki ai, ko hono toe vakai'i 'o e lao 'a e E-commerce 'oku 'i he polokalama ni pea mo e ngaahi lao fekau'aki mo e E-commerce 'oku toe vakai'i ia 'e he MEIDECC mo e va'a Konisiuma. 'Oku fika 'uluaki 'a Tonga 'i he Pasifiki 'i he tafa'aki 'o e fakalalakaka'i e taukei ngāue, ke kau ki he ako 'i he 'initaneti ko e "Digital Skill". Ko e ako ko 'eni 'oku fakapa'anga ia 'e he Commonwealth Secretariat pea fakahoko 'e he Simplilearn e-learning. 'Oku fakataumu'a 'a e ngaahi ako ko 'eni ki he to'utupu ke fakalahiange 'enau taukei fakatekinolosia. 'Oku ta'u 'e taha 'a e faingamalie ko 'eni pea ko e toko 200 'oku fiema'u. 'I he 'aho ni, ko e toko 118 eni kuo lesisita mai ke nau kau 'i he ako ko 'eni.

2.2.5 Fokotu'utu'u ki he Lelei 'o e Ngaahi Koloa 'a e Pasifiki

Ko e ngāue ki ho hono Fokotu'utu'u ki he Tu'unga Lelei 'o e Ngaahi Koloa 'a e Pasifiki 'oku tataki mai ia 'e he Kautaha Sekelitali 'o e Fealea'aki 'o e Vahefonua Pasifiki (Pacific Island Forum Secretariat), 'o fakataumu'a ki hono fakaivia, ako'i mo tufaki fakamatala fekau'aki mo e ngaahi fiema'u ke tu'unga lelei 'a e ngaahi koloa 'i he Pasifiki.

Ko e Potungāue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalalakaka Faka'ekonomika 'a e potungāue 'oku ne tataki 'a hono ngāue'i e palani ngāue 'o e polokalama ni fakataha mo e ngaahi kautaha/potungāue fekau'aki hangē ko e Potungāue Ngōue, Me'akai mo e Vaotā.

2.3 'IUNITI KI HE TU'UTU'UNI NGĀUE MO E VĀ FENGĀUE'AKI

2.3.1 Faka'ali'ali 'a e Ngaahi Pisinisi 'o Tonga

Na'e lava lelei 'a e polokalama Fefakatau'aki 'a Tonga 'i he 'aho 24 – 26 'o Novema 2022. Ko e taumu'a 'a e polokalama Fefakatau'aki 'a Tonga 2022 ko e "Ke tau langa ha Tonga 'oku tu'uloa". Ko e lava lelei 'a e polokalama Fefakatau'aki 'a Tonga na'e tu'unga ia 'i he loto lelei 'a e sekitoa tāautaha ke nau kau mai pehe foki ki he ngaahi potungāue 'a e Pule'anga kae'uma'ā 'a e ngaahi potungāue 'oku 'ikai ke nau malumalu 'i he Pule'anga. Na'e fakatokanga'i heni 'e he Potungāue 'a e mahu'inga mo hono fiema'u ke fakahoko 'a e polokalama ni 'i Tonga ni pea kuo fakamu'omu'a 'e he Potungāue ke fakahoko fakata'u 'a e polokalama ni.

Faka'ali'ali 'a e Ngaahi Pisinisi 'o Tonga

2.3.2 Konifelenisi Fakafonua 'a e Ngaahi Pisinisi

I he 'aho 15 – 16 'o Fēpueli 2023, na'e ngāue fakataha ai 'a e Potungāue mo e Tonga Chamber of Commerce and Industries (TCCI) 'i hono fakahoko 'a e fuofua Konifelenisi fakata'u Fakafonua 'a e Ngaahi Pisinisi 'i he Fale fakataha'anga Fa'onelua. Na'e ngāue'aki 'e he konifelenisi 'a e taumu'a ngāue 'a e polokalama Fefakatau'aki 'a Tonga ko e "Ke tau langa ha Tonga 'oku tu'uloá" ke toe fakamamafa'i 'a e mahu'inga 'o e ngāue fakataha ki hono ngāue'i 'a e fakaakeake 'a Tongá.

Ko e taumu'a 'a e Konifelenisi Fakafonua 'a e Ngaahi Pisinisi ke fakaai ha ngaahi 'uhinga ke alea'i mo fokotu'u ai ha ngaahi fakakaukau fekau'aki mo e fefakatau'aki, ngaahi ngāue'anga pea mo to e lelelange 'a e vā fengāue'aki 'a e sekitoa taautaha mo e Pule'angá 'aki ha'ana taumu'a ngāue tatau, pea mo toe mahino ange ki he sekitoa taautaha 'a e vīsoné, ngaahi tu'utu'uni ngāue mo e palani ngāue 'a Tongá. Ko e Konifelenisi Fakafonua 'a e Ngaahi Pisinisi hokó 'e fakahoko ia 'i 'Okatopa 2023.

Konifelenisi Fakafonua 'a e Ngaahi Pisinisi

2.3.3 Kulupu ngāue fakatahataha 'a e ngaahi kupu fekau'aki 'i he hū koloa ki tu'apule'anga ngāue'aki 'a e vaka tahí.

Ko e me'a mahu'inga 'oku ne fakangatangata 'a e fefakatau'aki 'i he ngōue 'a Tongá ko e faingamālie mo e ma'ama'a e totongi 'a e uta koloa he vaka tahi. Kuo fakautuutu e fakangatangata hono 'ave 'o e ngaahi uta koloa mata mei Tonga ni ki he ngaahi maketi 'i tu'apule'anga 'aki 'a e toe mamafa ange 'a e totongi mo e toe si'isi'i ange 'a e ngaahi vaka utá mo e ngaahi koniteina. Ko e ngaahi fakangatangata ko 'eni 'oku tautautefito ki hono uta 'o e meleni mei Tonga ni ki Nu'usila. Na'e fokotu'u leva 'a e kulupu ngāue fakatahataha 'a e ngaahi kupu fekau'aki pea sea ai 'a e Potungaué ke nau vakai'i ha founga ke solova 'a e ngaahi fakangatangata 'oku fepaki mo e ngaahi pisinisi 'oku nau hū koloa ki tu'apule'angá, fakataha mo e tokoni 'a e Polokalama PHAMA Plus (Pacific Horticultural Agricultural Market Access Plus).

Poupou'i he MTED e Mate Maá Tonga

Polokalama 3: Fefakataua'aki Fakavahaapuleanga mo e Inivesi Muli

Taumu'ola	Toe lelelange mo faingofua ange hono ngaueaki a e Fefakataua'aki ki tuapuleanga mo e Inivesimeni muli
Ola	Fakatefito a e ngaahi polokalama tokoni ke ne hiki mo fakalahi koloa hu atu a Tonga pea mo faitokonia a e fokotu' pisinisi muli

Ko e polokalama ngaue e 3 oku i he malumalu o e tafaaki ko eni o kau ki ai:

3.1 Fakamatala Fefakataua'aki mo e Fakatotolo ki he ngaahi Maketi.

Faitokonia 'o e fokotu' pisinisi mo e koloa hu atu ki tuapuleanga mo hono maketi'i

KAU KASITOMA TEFITO:
Ko e kau kasitoma tefito 'a e Polokalama Faka'ai'ai 'o e 'Inivesimeni & Koloa Hu atu 'oku kau ki ai 'a e kau ma'u 'inasi pe pisinisi 'fakalotofonua pehe pe ki tu'apule'anga.

1. Ngaahi pisinisi iiki 'oku uta koloa ki muli
2. Ngaahi pisinisi kuo nau mateuteu ke hu koloa ki tu'apule'anga, ka 'oku te'eki ke nau hu atu ha koloa.
3. Ngaahi pisinisi hu koloa mei tu'apule'anga.
4. Kau 'inivesitoa muli
5. Ngaahi pisinisi mo e kau 'inivesitoa fakalotofonua
6. Ngaahi polokalama ngaue fakataimi 'I Tu'apule'anga mo e kau ta'ema'u ngaue
7. Ngaahi Potungaue 'a e Pule'anga
8. Kautaha Fefakataua'aki 'a Mamani mo e ngaahi Aleapau Fefakataua'aki Tau'atina Fakafonua.

3.2 Tu'uaki mo e faitokonia 'o e fokotu' pisinisi muli

Fakatahataha'i & faitokonia 'a e hu mai 'a e kau fokotu'u pisinisi fakalotofonua pehe pe foki ki he kau fokotu'u pisinisi muli

3.3 Tu'uaki mo e fakamaketi 'o e ngaahi koloa hu atu ki tu'apule'anga

Tokoni Fakataumu'a ki hono tokoni'i ke lava 'a e ngaahi pisinisi mo e kau hu koloa ki muli 'i he hu atu ki he ngaahi maketi.

3.1 Fakamatala Fefakataua'aki mo e ngaahi Fekumi mo e fakatotolo maketi.

3.1.1 Fekumi ki he totongi 'o e ngaahi ngoue foha 'i he maketi 'Aositelelia.

Na'e fengau'e'aki foki 'a e Potungaue ni mo e kautaha 'Inivesi mo e Fefakataua'aki 'a e Pasifiki 'i 'Aositelelia (PTI) ki hono fakatahataha'i 'o e ngaahi totongi fakalukufua (wholesale price) ki he ngoue foha, ke tokoni 'a e ngaahi fakamatala ko eni ki he Potungaue ki hono 'analaiso kimu'a 'o ha totongi ke fakahoko'aki 'a e alea maketi mo e ngaahi maketi 'i Aositelelia. Na'e fakahoko ai 'e he Potungaue 'a hono fakapapau'i 'a e totongi lahi taha 'e ala ma'u ai ha tupu, mo e totongi ma'ulalo taha he'ikai ma'u ai ha tupu. 'I he alea maketi a e Potungaue mo e Maketi 'Aositelelia ko e SSM International pea mo e Food Quality Supplies Limited.

PRODUCT	Retail Price (AUD)	Wholesale Price (AUD)	MTED Price (AUD)
White Cassava	4.00	3.00	2.00
Yellow Cassava	4.50	3.37	2.25
Taro Pink	6.50	4.84	3.22
Yam	7.50	5.65	3.75

Tepile 1: Poto'i Fakamaketi 'i he totongi fakamovetevete mo e totongi fakakatoa ki he ngaahi Ngoue foha 'i 'Aositelelia

Ngaahi ngaue lalahi ne lava:

1. Fakamatala Fefakataua'aki mo e Fakatotolo ki he ngaahi Maketi
 - Koniteina e tahatolu (13) na'e lava o hu atu ki he ngaahi maketi i tuapuleanga i he tau fakapaanga 2022/23
 - Fakahoko o e poloseki Kava & Vanila ki he ngaahi pisinisi e 40 i Eua mo Vava'u o feunga mo e \$20,000 ki he pisinisi
 - Fakahoko o e polokalama feleti fakalotofonua ki he kau uta meakai fakalotofonua
2. Tuuaki mo Fakaai'ai a e ngaahi koloa hu atu ki tuapuleanga mo hono fakamaketi
 - Ma'u ai ha maketi e taha (1) ki he ngoue foha ki Nuusila (Fresh Direct) mo e maketi e ua (2) ki he ngoue foha aisi ki Aositelelia
 - Tokoni Feleti ki Tuapuleanga o feunga mo e ngaahi pisinisi e 60 na'e mau faingamalie ai, ka koe \$20,000 ki he pisinisi
 - Tokoni ki hono leipolo mo e fakamilemila o e kava ki he polokalama ki hono kamatai o hono hu atu fakakomesiale ki Aositelelia

3.1.2 Ko e Misiona ki Fisi ke to e 'Ilo lahi ange ki he ngaahi fiema'u 'a e Maketi Kava.

Na'e fokotu'utu'u foki 'e he Potubngaue ha Misiona ki Fisi 'i Tisema 2022. Na'e taki foki 'e he 'Eiki Minista 'i he kau 'ofisiale 'o e folau ni pea na'e muimui folau ai pea mo e 'Ofisa Ma'olunga ko Mohulamu Lolomana'ia, kau ki ai mo Sione Pamaka ko e Pule ia ki he Kautaha kava ko e 'Uho 'o Vava'u. Ko e taumu'a 'o e misiona ke to e 'ilo lahiange ki he ngaahi fiema'u fakamaketi ki hono hu atu ko ia 'o e kava ki he ngaahi maketi Tu'apule'anga. Na'e fakahoko ai 'a e ngaahi 'a'ahi mo ha fakataha mo e ngaahi Kautaha ngaohi mo uta kava mei Fisi, 'oku nau ki'i taaimu'a 'l he ngaahi 'ilo fakamaketi. Na'e kau heni 'a e kautaha ngaahi misini tuki kava, hili 'a e misiona, na'e fengaue'aki vaofi a e Potungaue mo e kautaha ngaohi misni tuku kava 'i Fisi ki he founga fakatau mai 'a e ngaahi misni tuki kava ki he ngaahi faletuki kava. Tokoni na'e fakahoko 'e he Kautaha 'o e ngaahi Fonua 'o e Pasifiki (PIF's) ki hono fokotu'utu'u 'o e ngaahi fakataha mo e ngaahi kautaha ngaohi'anga kava 'i Fisi.

3.2 Faka'ai'ai 'o e Hu atu koloa ki tu'apule'anga mo hono Maketi'i 'etau ngaahi koloa ki Tu'apule'anga

3.2.1 Polokalama tokoni 'a e MTED ki he Feleti 'o e ngaahi pisinisi.

Na'e fe'unga fakakatoa mo e pisinisi 'e 31 na'e ma'u 'e he Potungaue 'enau tohi kole ki he polokalama tokoni feleti ki tu'apule'anga. Na'e ngaue ai 'a e tafa'aki ki hono sivilisi'i mo ngaue ki he tohi kole 'e toluhiva (39) fe'unga mo e TOP\$379,477.98. 'l he tohi kole 'e 39 ko eni, ko e tohi kole ai 'e 12 'oku felave'i ia mo hono hu atu ko ia 'o e kava ki 'Aositelelia pea mo 'Amelika.

3.2.2 Polokalama tokoni ki hono leipolo o e Kava

Na'e kei hokohoko atu pe hono tokoni'i 'e he Va'a ngaue 'a e ngaahi pisinisi kava 'i he leipolo ki hono hu atu ko ia 'o e kava ki 'Aositelelia. Ko e polokalama tokoni ko eni 'oku kau ki ai hono muimui'i 'o e leipolo pea pehe ki hono kofukofu (packaging) ke fakapapau'i 'oku feau e ngaahi tu'unga 'oku fiema'u mei 'Aositelelia. Na'e muimui'i ai 'e he tafa'aki ha leipolo ki he kava 'e tahataha (11) pea foaki ai 'a e fika loti ki he kau hu kava ki 'Aositelelia 'i hono fakataha'i 'o e leipolo mo e kofukofu ki he kava. 'l he polokalama tokoni ko eni na'e a'u ai 'a Tonga ki he peseti 'e teau (100%) 'enau fakakakato 'a e ngaahi fiema'u ki he leipolo. 'Oku kei hokohoko atu ai pe 'e he tafa'aki ni 'a hono fakahoko 'o e polokalama tokoni ni ke fakapapau'i 'oku kei feau pe 'e Tonga 'a e fiema'u ko ia ki hono leipolo 'o e kava; 'oku 'omai ai 'e he Pule'anga 'Aositelelia 'a 'enau muimui'i 'ae polokalama fakaangaanga (pilot) ko eni ki he tu'unga taau 'o e ngaahi fonua ki hono hu mai ko ia 'o e kava ki 'Aositelelia pea te

nau toki tu'utu'uni leva mei ai 'a e hoko atu 'o e polokalama 'i Tisema 'o e 2023

Fonua hu kava	Lahi fakakatoa	Totongi Pau ke nau muimui ki ai
Fiji	9	77.8%
Papua New Guinea	2	50.0%
Samoa	2	50.0%
Tonga	5	100.0%
Vanuatu	3	100.0%

Tepile 2: Totongi Pau Fakamahina ki he 'a'ahi kitu'a - Ma'asi 2023

'Oku kei hokohoko atu pe 'a taki 'a Tonga 'i he kava lahi taha kuo hu atu ki he Pule'anga 'Aositelelia talu mei Tisema 2021 ki he 31 'o Ma'asi 2023.

Table 3: Lahi o e Hu atu ki Aositelelia mei 1 Tisema 2021 - 31 Ma'asi 2023

Fonua hu Kava	Lahi fakatoa (KG)	Lahi o e kau Hu Kava	Lahi o e Uta
Tonga	109,108.2	62	98
Fisi	54,928.0	160	314
Vanuatu	31,328.0	13	59
Nu'usila	12,248.7	33	49
Papua Niukini	2,050.0	2	2
Samoa	282.0	3	3
Otumotu Solomone	30.0	1	1
Amelika	1.0	1	1
Fakakatoa	209,975.9	271	524

3.2.3 Fealea'aki i he Maketi

a) Ngaohi'anga Me'akai Lelei

Kuo fakama'opo'opo foki e he Potungaue 'a e totongi ki hono maketi'i 'o e fua 'o e ngoue foha ki he Kautaha ni 'l 'Aositelelia 'a ia 'oku 'oatu 'l he tepile 1 'i 'olunga. Pea kuo 'osi 'omi foki mo e fiema'u 'a e maketi ki he'enau uta 1 ki he ta'u ni; 6000kg manioke, 2000kg 'o e manioke enga, 4000kg 'o e 'ufi. 'l he teuteu ko e ni ki he uta 'uluaki ki he kautaha ni, 'oku fekuki ai 'a e tafa'aki mo e palopalema 'i he feinga ke ma'u ha fo'i 'ufi tupu pe ia mei he fakatamaki 'o e peau kula mo e efu mo'ungaafi. 'l he hu atu ko ia 'e fo'i me'akai 'aisi 'oku ki'i tu'u fakataimi leva 'a hono muimui'i 'o e ngaahi polokalama to na'e fakahoko 'e he tafa'aki. 'Oku faingamalie pe foki 'i he lahi 'a e manioke hina pea pehe pe foki ki he enga ka ko e fo'i 'ufi 'oku 'ikai lahi. Tanaki atu, 'oku feinga foki 'a e tafa'aki ke fakapapau'i 'a e alea mo e kautaha 'i Fisi pe ko Nu'usila ki he milemila 1kg mo e 10kg 'o fakapapau'i 'e feau 'a e fiema'u 'a e maketi. 'Oku kei fakahoko foki 'a e ngaue ki hono fakatau mai 'o ha 'Aisi Fakapoloka (Blast) ke ngaue'aki ki hono fakapoloka'i 'o e me'akai ki hono uta atu ko ia ki 'Aositelelia he ko e konga ia 'o e fiema'u 'a e maketi.

e) Maketi Fefakatauáki Fakahangatonu (Ngoue fua)

'I he alea 'a e Tafa'aki o e Kautaha ni 'i he hu atu ko ia 'o e ngoue foha 'i he kuata hoko. 'Oku fu'u fiema'u 'e he kautaha ni 'a e talo tonga, talo futuna mo e fo'i niu motu'u tanaki atu ia ki he meleni.

Na'e fakama'opo'opo foki 'e he tafa'aki 'a e totongi ke 'oatu ki he maketi pea kamata foki mo e alelea. A'u mai ki he taimi ni, 'oku te'eki ke tuku mai 'e he kautaha 'a 'enau totongi. 'Oku hokohoko atu 'a e alea mo e maketi ni ki he founa 'o hono ngaohi atu 'enau fo'i me'akai, anga fefe hono fa'o 'o e uta, koe ha e lahi ki he vaka takitaha, faka'ilonga koloa, taimi tepile uta ki he maketi mo e fa'unga 'o e totongi.

f) MG Maketi (Ngoue fua mo e Niumotu'u)

Fakama'opo'opo 'a e totongi ki he ngoue foha mo e niumotu'u ki he vaka ki he maketi ni 'I Sanuali 2023 mei Vava'u. Na'e fakahoko ai 'e he tafa'aki 'a hono teuteu'l ha koniteina fute 20 (20ft) 'o e

taro mo e niumotu'u 'i Sanuali 2023. 'Oku totongi kakato foki 'e he Potungaue

Na'e fengau'e'aki vaofi foki 'a e tafa'aki mo e Sosaieti 'a Vava'u ke fakapapau'i 'e ma'u pe 'a e 'inasi ke hu atu pea fakatoli'a 'a e maketi 'i ha koniteina 'e taha (1) 'i he mahina kotoa pe; 'e fakapapau'i 'a e uta ki he kuata hoko 'i ha tau mai 'a e uta puha.

3.2.4 Ngaahi Maketi Fo'ou ke hu atu ki ai 'i 'Aositelelia

Kuo fakapapau'i foki 'e he tafa'aki ha maketi fo'ou ki he ngoue foha 'i Brisbane. 'Aositelelia. Koe SSM international ko e taha ia 'o e kautaha hu me'akai lalahi taha pea to e tufaki fakalotofonua 'a e fo'i me'atokoni 'aisi 'I he Pule'anga 'Aositelelia. 'Oku felotoi foki 'a e kautaha SSM mo e Potungaue ke na fakahoko ha aleapau ke tu'uaki 'a e faka'ilonga koloa koia 'a e Potungaue ko e Tonga True South Pacific. 'I he fokotu'utu'u ni, 'E 'ikai to e hoko atu 'a hono hanga 'e he Potungaue 'o feau e fiema'u 'a e maketi lolotonga (Quality Food Supply Ltd) 'I 'Aositelelia 'I he taimi ka tau ai e aleapau.

Kuo fakama'opo'opo foki 'e he tafa'aki 'a e totongi ki he fua 'o e ngoue foha ki he kautaha pea 'oku fiema'u mai 'e he SSM International 'a e koniteina fute 'e 20 'e 3-4 ki he mahina kau ki ai 'a e manioke (hina mo e engu), talo (tea mo e pingiki) pea mo e 'ufi ka 'oku 'ikai malava foki 'e he Potungaue ke ne feau e ngaahi fiema'u ko eni.

Ko e lahi 'e ala lava 'e he Potungaue ke 'ave ki he maketi 'I he lolotonga ni ko e koniteina 'e taha (1) ki he mahina pea mo e faka'amu 'e hiki hake 'i he 'Epeleli 2023 'i ha kamata hu atu 'e he Sosaieti Feleoko 'a Maui 'a e fua 'o 'enau ngoue. Ka kimu'a ai, 'oku feinga pe Potungaue ke hiki'i hake 'a e lahi ke hu atu ki tu'apule'anga.

3.2.5 Vakail e hingoa ke ngaue'aki e he Potungaue ki he koloa hu atu ki tu'apule'anga

'I he fengau'e'aki 'a e Potungaue ni mo e kautaha ko e PTI NZ, ne malava ke fakahu mai 'enau fakakaukau ki hono toe vakavakail e hingoa ke ngaue'aki e he Potungaue ki he koloa hu atu ki tu'apule'anga

Polokalama 4: Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi

Taumuá Ola	Vaofi á e takaua á e Puleánga pea mo e sekitoa taautaha ki he tupu fakaékonomika pea leleiange hono aúisia ó e fefakatauíki fakavahaápuleánga
Ola	Lavameá pea áonga á e ngaahi fakahoko fatongia ngaueáki á e naunau óku maú

Ko e polokalama ngaue é 4 óku í he malumalu ó e tafaáki ko éni ó kau ki ai:

4.1 Fakalalakaka 'o e ngaahi Pisinisi Fakakomiuniti

Fakahoko 'a e ngaahi taumu'a pea taketi ki he fakalalakaka mo e tokoni ki he langa hake 'a e tu'unga 'o e ngaahi pisinisi fakakomiuniti (fakakolo)

KAU KASITOMA TEFITO:

Koe ngaahi ki tefito 'o e polokalama tokoni pisinisi 'oku 'iai 'a e ngaahi kupu fekau'aki mei loto pea mo tu'a:

1. Ngaahi pisinisi te'eki ke laisini moe teuteu laiseni
2. Ngaahi Sosaieti Fetokoni'aki 'oku malava ke hoko ko e kuletiti 'iunioi.
3. Kau ngoue iiki
4. Kau tatongitongi, toutai mo e faama'i mo tauhi 'oe ngaahi me'a mo'ui he tahi.
5. Pisinisi 'a e kakai fefine
6. Ngaue fakame'a'a
7. Pisinisi á e Toútupu
8. Kau foukoloa fakaloto fonua
9. Kau hu koloa ki tuápuleánga

4.2 4.1 Fakalalakaka 'o e ngaahi Pisinisi iiki te'eki ai ke laiseni

Fakahoko 'a e ngaahi tokoni fakapatonu ki hono fakalalakaka 'l 'a e tu'unga 'o e ngaahi Pisinisi te'eki ke laiseni

4.3 Fakalalakaka 'o e ngaahi pisinisi fakaloto fonua kuo laiseni

Fakalele 'a e ngaahi tokoni fakapatonu ki hono fakalalakaka i he tupulaki 'a e ngaahi pisinisi fakaloto fonua

4.4 Fakalalakaka 'o e uta koloa me'akai ki tu'apule'anga

Fakalele 'o e uta me'akai ki he kau ngoue fakaloto fonua mo e kau kau hu koloa ki tu'apule'anga.

4.1 Fakalalakaka ki he ngaahi pisinisi fakakomiuniti

Tongatapu (Halaliku, Halatahi and Fangalongonoa) Fakalele 'a e ngaahi ako fakataukei mo hono tukuange 'o e fakaivia 'o fakatatau moe ngaahi palani ngoue kuo 'osi fa'u ke ngaue'aki 'ehe ngaahi sosaieti ngoue 'e tolu (3) kuo fokotu'u 'i Tongatapu ni. (Halaliku, Halatahi moe Fangalongonoa).

Tokoni'i mo poupu ki he tukuange 'o e pa'anga fakaivia 'a e ngaahi sosaieti ngoue 'i Tongatapu. Poupu mo tokoni ki he fakataha lahi fakata'u (AGM), muimui ofi mo hono siofi 'a e ngaahi sosaieti ngoue 'a 'Eua, Ha'apai mo Vava'u i he fengaeaki vaofi mo e Potungaue Ngoue, Meatokoni mo e Vaoata.

4.2 Ngaahi Pisinisi iiki te'eki Lesisita

Tufa tokoni ki Mango ma'ae ngaahi pisinisi iiki

Ngaahi ngaue lalahi ne lava:

1. Pisinisi iiki te'eki ke Laiseni
 - Toko 142 á e ngaahi pisinisi iiki naé uesia é he peau kula, féunga fakakatoa mo e paánga é \$142,000
 - Toko 60 á e ngaahi pisinisi iiki te'eki ke laiseni naé tokonií á ia ko e toko 20 mei Vavaú, Haápai mo Éua.
2. Pisinisi Lesisita fakaloto fonua
 - Fakahoko á e polokalama tokoni ki he ngaahi pisinisi laka hake he pisinisi é 20 ne lave monu í he polokalama tokoni ki he ngaahi pisinisi iiki lesisita fakaloto fonua
 - Tokonií e ngaahi Pisinisi fakaloto fonua é 37. Naé tokonií féunga mo e \$15,000 ki he pisinisi á ia ko e fakaikiiki éni (TBU: 15, 'Eua: 7, Hp: 6 & Vv.:9)
 - Fakalele mo tokoni ki he Polokalama Fakaáliáli Ngoue, Takimamata, Toutai mo e fefakatauíki 2023 i Tongatapu mo Éua.
3. Fakalalakaka ó e polokalama uta me'akai ki tuápuleánga
 - Hu atu e koniteina me'akai é 13 ki he maketi i Nuúsila
 - Tokonií e ngaahi fale ngaahi kava mo e vanilla é 40 i Éua, Vavaú mo Tongatapu fakafuofua ki he \$20,000 ki he tokotaha

Ko e tupu mei he fakaetamaki 'o e puna 'a e mo'unga afi he 'aho 15 Sanuali 2022, na'e kumi hufanga 'a e ngaahi famili 'e 16 mei Mango pea na'a nau nofo 'i Longolongo 'i Tongatapu. Na'e hanga 'e he Potungaue 'o tufa atu 'a e tokoni kiate kinautolu mo e ngaahi naunau, me'angaue moe misini 'o fakatau mo 'enau ngaahi fiema'u takitaha ò fe'unga mo e \$1,000 ki he àpi nofo'anga. Koe ngaahi tokoni na'e kau ai 'a e misini kosi, misini kini, palou moe leiki tafi moe taufale.

Fakakakato 'o e poloseki tokoni ki he ngaahi pisinisi iiki te'eki lesisita na'e uesia hili 'a e fakatamaki moe fakaakeake mei he mo'unga afi.

Na'e fakahoko 'e he Potungaue hono tanaki mo fakama'opo'opo 'a e ngaahi tokoni ki he ngaahi 'api na'e uesia 'e 142 'e he peau kula. Koe 'api 'e 83 mei Ha'apai, 23 mei 'Eua pea 36 mei Tongatapu. Koe 'avalisi fakakatoa koe \$142,000 na'e fakakakato'aki 'a e poloseki tokoni.2

Poloseki tokoni ki he fakalalakaka 'o e fo'u koloa 'a e ngaahi pisinisi iiki te'eki lesisita.

Na'e fakahoko 'a e ako fakatau'aki pisinisi ki he ngaahi pisinisi iiki 'i Vava'u, Ha'apai mo 'Eua. Na'e hili 'a e ako pea fakahoko moe savea pea filifili 'a e pisinisi tu'ukimu'a taha 'e uanoa (20) mei he ngaahi motu takitaha 'a ia koe pisinisi fakakatoa 'e 60 na'e tokoni'i ki he ngaahi me'angaue moe misini fe'unga moe \$1000 ki he pisinisi 'e taha.

'Oku ha atu 'I he tepile 'a e ngaahi motu takitaha moe lahi 'o e pa'anga takitaha ki he poloseki tokoni pisinisi iiki.

HINGOA NGAAHI MOTU	'O E MAHU'INGA	TOKOLAHI 'O E KAU PISINISI IIKI	FAKAKATO
Vava'u	\$1000	20	\$20000
Ha'apai	\$1000	20	\$20000
'Eua	\$1000	20	\$20000
FAKAKATO		60	\$60,000

4.3 Fakalalakaka 'o e ngaahi pisinisi fakalotofonua kuo laiseni

Na'e fakahoko 'a e poloseki tufa tokoni ki he ngaahi pisinisi fo'u koloa fakalotofonua ke faka'ai'ai mo fakatupulekina 'a e ngaahi koloa ngaahi fakalotofonua, fakalahi, fakafaingamalie'i mo fakamalohia 'a e ngaahi pisinisi. Te nau malava ke fo'u koloa fakalotofonua 'i Tonga ni pea malava kenau fakatau atu fakalotofonua mo uta atu ki tu'apule'anga 'enau ngaahi koloa. Koe polokalama ni 'oku kau ai hono palani, fa'u, fakalalakaka'i mo e fakamaket. 'Oku kakato heni mei he kamata'anga hono ngaahi 'o e koloa moe ngaahi fakakaukau kotoa 'o a'u ki hono tuku atu ke fakatau he maketi.

Koe poloseki fo'u koloa fakalotofonua koe taha ia 'o e ngaahi polokalama tefito 'oku fakamalumu i hono fakalalakaka'i 'o e ngaahi pisinisi, 'a ia 'oku ne 'unuaki mo fakakakato 'a e tafa'aki fakatekinikale 'oku fiema'u ki he lele lelei 'a e ngaahi pisinisi iiki 'oku nau fakatupu mo fo'u koloa fakalotofonua.

Na'e fakahoko 'e he Potungaue 'a e savea ki he ngaahi Pisinisi fo'u koloa fakalotofonua 'i Tongatapu mo Vava'u ki hono fakataha'i ngaahi fakamatala fekau'aki moe pisinisi ke tokoni ki he ngaahi pisinisi. Na'e tokoni 'a e savea ki hono fakapapau'i 'a e ngaahi makatu'unga tefito ki he poloseki ki he ngaahi pisinisi fo'u koloa.

Koe ngaahi pisinisi fakakatoa 'e 37 na'e fili kenau kau mai ki he poloseki tokoni ki he ngaahi pisinisi fo'u koloa fakalotofonua 'a ia na'e fe'unga moe pa'anga tonga 'e \$15,000 ki he pisinisi. Koe pisinisi fakakatoa e 37 'a ia ko e pisinisi 'e 15 mei Tongatapu, 7 mei Eua, 6 mei Ha'apai moe 9 mei Vava'u. Na'e fe'unga fakakatoa moe pa'anga Tonga 'e \$555,000 ki he poloseki tokoni ko 'eni ki he ta'u fakapa'anga 2022-2023. Na'e fakahoko 'e he potungaue 'a e 'a'ahi, savea mo hono sivi 'o laka hake he ngaahi pisinisi fakalotofonua 'e 20 mei Tongatapu mo Vava'u, 'a ia koe konga 'o e fiema'u 'a e polokalama tokoni pisinisi 'a e potungaue. Koe ola mei he savea ko'eni na'e tokoni lahi ia mo ngaue'aki ki he ngaahi makatu'unga 'o e polokalama tokoni pisinisi.

Na'e hili hono faka-kakato 'a e savea, 'a ia na'e laka hake he pisinisi fakakatoa 'e 20 na'e fili mei ai pea koe mahu'inga ma'olunga taha koe pa'anga 'e \$20,000 ki he pisinisi. Koe fakafuofua ki he pa'anga Tonga fakakatoa 'e \$247,508.98 na'e 'inasi ai 'a e kau pisinisi ki he ta'u fakapa'anga 2022-2023.

Na'e ngaue fakataha 'a e Potungaue Fefakatau'aki moe Langa Fakalalakaka Fakaekonomika, Potungaue Ngoue, Potungaue Toutai moe Potungaue Takimamata ki hono palani, fokotu'utu'u mo fakalele 'a e Polokalama Faka'ali'ali Ngoue 2023.

Koe taumu'a 'o e polokalama faka'ali'ali ko'eni kene faka'ai'ai mo fakahoko 'a e fefakatau'aki 'o e ngoue, toutai, ngaue fakamea'a moe ngaahi koloa fo'u fakalotofonua 'i Tonga ni. Na'e kau kiai mo hono fakapapau'i 'a e malu fakame'atokoni 'a e kakai 'o e Fonua pea faka'ai'ai 'a e fefakatau'aki moe hu atu 'a e fua 'o e Fonua ki he ngaahi maketi 'i tu'apule'anga pea hoko ia koe ma'u'anga mo'ui ki Tonga.

Koe taumu'a 'o e Faka'ali'ali 2023, Langa-fonua mei he Hunga Tonga Hunga Haapai mo e Koviti-19. Na'e mahino mei he

taumu'a 'a e fiema'u ke fakahoko ha fakaakeake ki he ngaahi taumu'a tefito 'o e ngaahi sekitoa faka'ekonomika ko 'eni hange koe ngoue, toutai, takimamata moe fefakatau'aki 'i Tonga ni he

hili 'a e peau kula moe Koviti-19. Na'e kau atu 'a e potungaue ki hono fakalele 'a e Faka'ali'ali koloa 'a Tongatapu he 'aho Tokonaki 3 Sune 2023 mo 'Eua he 'aho Tokonaki 10 Sune 2023.

Na'e mahino mo ola lelei 'a e kau atu 'a e Potungaue ke fakapapau'i mo fakaha 'ene poupou kakato ke hiki hake pea faka'ai'ai 'a e fakatupu koloa fakalotofonua ki ha tu'unga ma'olunga. Na'e fakahoko 'e he Potungaue 'a e kalasi lalahi 'e ua 'o e fe'auhi, 'a ia koe fe'auhi 'a e ngaahi pisinisi iiki te'eki laiseni moe ngaahi pisinisi fo'u koloa fakalotofonua 'osi laiseni. Na'e foaki moe ngaahi pale na'e vaha'a 'o e \$300 - \$1,500 ki he palepale lelei taha.

4.4 Fakalakalakai ò e Hu koloa ki tuàpuleànga

Na'e hu atu è he Potungaue ha koniteina e 13 taki fute e 20 ò e ngaahi koloa meàtokoni ò kau ai e talo tonga, talo futuna mo e niu lolotonga e tau fakapaànga 2022/2023 ò fakatatau ki he lahi ò e fiemaù ne fakahu mai mei he maketi (MG marketing mo e Fresh Direct market i Nuusila) i he mahina kotoa pe.

Ì he fengaueàki mo e ngaahi Ngaue Sosaieti Fakangoue, ne lava ke nau fua mai ki he Potungaue i he mahina kotoa pe ò lava ai ke teuteui ha koniteina è 8 ò ha ngoue foha kau ki ai e talo tonga, talo futuna moe niu mo ha koniteina è 5 lolotonga e tau fakapaànga 2022-2023.

Na'e fakatau mai è he Potungaue e ngoue foha mei he kau ngoue ò fua i he mahuinga ki he kilo è taha. Ne totongi è he Potungaue e kau ngoue i he totongi ko èni fakatatau ki he ngoue foha taki taha ò anga pehe ni; talo tonga \$2.20 ki he kilo, talo futuna \$2.00 ki he kilo, niu motuù kalasi folalahi aupito (XL) seniti è .90 Ki he kilo; niu motuù kalasi folalahi (L) seniti è .80 ki he kilo pea \$1.90 ki he kilo e meleni. Ko e ngaahi fakamole kotoa koèni ki hono teuteui e koniteina è 13 ne totongi kakato ia ki he kau ngoue mei he Private Sector Marketing Trust Fund Accounts à e Potungaue.

Na'e tokoni à e Potungaue ki hono fakahoko e polokalama tokoni òku iloa ko e Exporter Local Freight Subsidy Scheme. Ko e polokalama tokoni ko èni na'e foaki ia ki he kau hu koloa fakalotofonua ò fakatatau ki he tuutuuni à e Kapineti i he àho 23 Sepitema 2020. Ko e taumuà ò e polokalama tokoni koèni ko

hono tokoni e kau hu koloa fakalotofonua ke tupulaki ènau hu koloa mai mei he ngaahi òtu motu ò Vavaù, Haàpai, Èua mo e ongo Niua ko e fakataumuà ke hu atu ki tuàpuleànga pea mo tokoni e ngaahi pisinisi hu koloa ki tuàpuleànga. Ì he polokalama tokoni koèni, ne lava e tokotaha hu koloa ke ne maù e \$20,000, à ia è totongi hangatonu è he Potungaue à e fakamole ki he totongi feleti ki hono uta mai ènau koloa mei motu ki Tongatapu ki he ngaahi kautaha vaka fakalotofonua.

Ko e tohi kole fakakatoa è 7 ne fakahu mai ki he Potungaue felavei mo e tokoni koèni pea na'e òsi lava ò fakahoko kakato e ngaue ki ai lolotonga e tau fakapaànga 2022-2023

Lolotonga e tau fakapaànga 2022-2023, ne malava e Potungaue ò hu mai ha meàlele toni e 3 mei he Vaitohi Enterprises. Ko e meàlele ko èni kuo òsi fakafolau atu ia ki Vavaù ke tokoni ki he polokalama fakalakalakai ò e hu koloa ki tuàpuleànga. Tanaki atu ki ai, ne lava è he Potungaue ò hu mai mo ha forklift mei he Spare Parts Zone Ltd ke tokoni ki he polokalama fakalakalakai ò e hu koloa ki tuàpuleànga i he fale peki i Lapaha i Tongatapu. Na'e lava e Potungaue ò fakapaànga e ngaahi meà ngaue ni mei he patiseti 'a e Potungaue.

Ì he fiemaù u ke fakakakato e fiemaù ki he tuunga malu ò e ngaohi o e meàtokoni i he fale peki i Lapaha, è fiemaù ha koniteina pelesitiki mo e ngaue meà ngaue kehe ò kau ki ai e paleti pelesitiki ke ngaueàki i he fale peki.

Na'e tokoni e Potungaue ki hono fakatau mai ò e tengai meleni mo e kemikale ke ngaueàki è he kau to meleni kuo òsi tali ke nau to ma'e Potungaue ke hu atu ki Nuusila. Ko e ngaahi tengai meleni mo e kemikale ko èni òku tufa ia ki he kau ngoue ò fakatatau ki he fiemaù à e SOP ki he meleni ki he taimi 'ke fakahoko ai e fana mo hono tauhi ò e meleni ò fakataumuà ke hu atu ki he maketi i Nuusila

Fale Ngaahiànga Kava in 'Eua

Polokalama 5: Lesisita ó e Ngaahi Pisinisi mo e Koloa Fakaátamai

Taumuá Ola	Lelei ange á e átakai fakahoko pisinisi
Ola	Fakaáíái ó ha va fengaueáki mo lelei óku ne poupuí á e tupu fakaékonomika

Ko e polokalama ngaue é 5 óku í he malumalu ó e tafaáki ko éni ó kau ki ai:

5.1 Fakalelei'l mo tokangaekina 'o e 'Atakai Pisinisi

'Oku hokohoko atu pe 'a e fengaue'aki 'a e Va'a Ngaue ko 'eni pea mo e Pangike Fakalalaka 'a 'Esia (ADB) mo 'enau va'a tokoni ki he Pasifiki (PSDI) 'I hono fakalelei'l 'a e ngaahi me'angaue ke ngaue'aki ki he Lao 'Inivesi Muli. 'Oku 'iai foki 'a e faka'amu 'e kau atu 'a e Lao 'Inivesi Muli ki he sisitemi faka'elekitonika 'oku ngaue'aki ki he lesisita 'o e ngaahi pisinisi.

5.2 Fakahoko ngaue moe fakamatala ki he kakai

Malava a hono tanaki mo vakai'l 'a e ngaahi kole lesisita 'kotoa 'I he Laiseni Pisinini, Hingoa 'o e Pisinisi; Inivesi Muli; 'Iunioni mo e Ngaahi Sosaieti Fetokoni'aki; Koloa Faka'atamai.

'Oku kau 'I heni pea mo hono fakapapau'i 'oku tonu 'a e ngaahi totongi 'oku tuku atu fekau'aki pea moe ngaahi kole lesisita. Tokangaekina 'a e ngaahi fiema'u 'a e kau kasitoma 'oku nau 'ahia 'a e 'ofisi pea mo fakapapau'i 'oku totonu 'a e ngaahi fakamatala 'oku tuku atu.

'I he ngaahi tokoni ko ia na'e fakahoko kihe ngaahi pisinisi hili 'a e puna 'a e mo'unga afi moe peau kula na'e fakahoko ai 'e he va'a ngaue ko 'eni 'a hono fakafo'ou 'ikai ha totongi 'a e ngaahi laiseni.

Ngaahi ngaue lalahi ne lava:

1. Fakalelei'l mo tokangaekina á e átakai pisinisi

2. Fakahoko ngaue mo e fakamatala ki he kakai

- Fakalelei'l á e founa ngaue lesisita ó e ngaahi pisinisi
- Fakafaingofuái á e ngaahi fiemaú mei he ngaahi hoa fengaueáki fekauáki mo e ngaahi lesisita
- Fakalelei'l á e kiosk (Vava'u/Ha'apai)
- Mahulu á e Paánga hu mai mei he taketi

3. Lesisita ó e ngaahi pisinisi

- Ako mo e fakataukei ki he ngaahi Sosaieti Fakakautaha (Sosaieti Ngoue)
- Lava lelei e fa'u ó e uepisaíti ki he kau 'Inivesi Muli

4. Koloa fakaátamai

- Áho fakamamani lahi ó e koloa fakaátamai
- Ngaue ki he teuteu ke kau atu á Tonga ki hono ngaueáki á e polokalama fakavahaá Puleánga ko e Madrid Protocol
- Fakalelei'l á e meángaue ke ngaueáki ki hono tokangaekina ó e Koloa Fakaátamai

5. Tauhi mo Ngaueáki ó e Ngaahi Lao ki he Pisinisi

- Hiki hake á e lahi ó e ngaahi Pisinisi na'e tauhi ki he Lao
- Mahulu á e Paánga hu mai mei he taketi

Tepile 1: Koe lahi 'o e ngaahi fakafu'ou ki he Kuata 1 & 2 2022

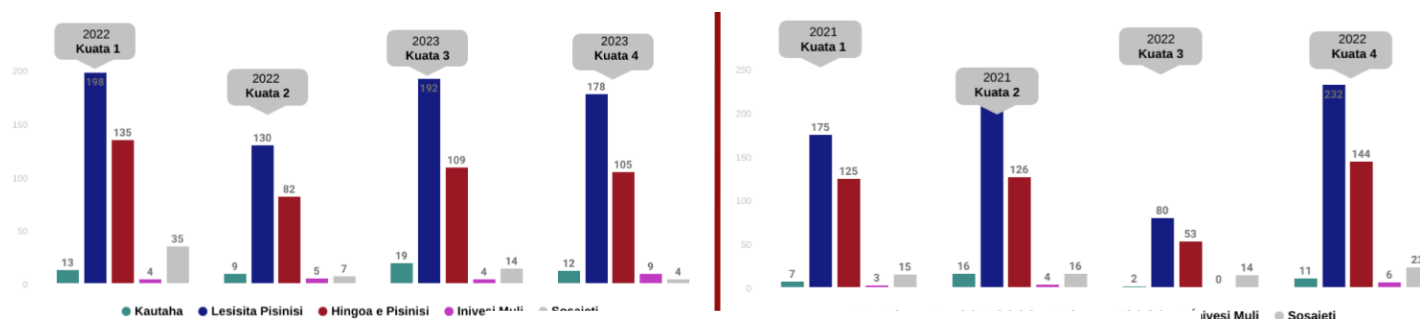
Mahina	Lahi ó e Pisinisi	Totongi	Total Penalty
Siulai - Sepitema	305	\$17537.50	\$17440
Okatopa - Tisema	236	\$13570	\$4990

Ko e polokalama ko 'eni na'e kamata ia í Fepueli 'o faka'osi ki Novema 2022. Ko e ngaahi totongi kotoa ki he ngaahi laiseni na'e fua kotoa ia 'e he va'a ngaue ko 'eni mei he 'enau patiseti ngaue na'e tuku atu.

5.3 Lesisita Pisinisi

Ko e lesisita 'o e pisinisi fo'ou ki he Kuata 3 na'e 'ilonga mai ai 'a 'ene hiki hake fakahoa ki he kuata tatau 'o e ta'u 2022. 'Oku mahino mai ko e faikehekehe ko 'eni koe tupu ia pea mei he ngaahi fakatamaki faka-e-natula na'e hoko, 'o kau ki ai 'a e mapuna 'a e mo'ungaafi pea moe peau kula. Ko hono fakalelei'i ko 'eni 'ae ngaahi fiema'u ki he lesisita pisinisi pea mei he ngaahi kautaha hoa ngaue, 'oku kau ia 'i he ngaahi me'a na'a ne faka'ai'ai 'a e kau pisinisi ke nau tokanga ki he 'enau ngaahi lesisita.

Fakatata 1 & 2: Kalasi ó e Lesisita Pisinisi fo'ou mei Siulai 2022 - Sune 2023 fakahoa ki Siulai 2021 - Sune 2022

Tepile 2: Lahi 'o e Koloa Faka'atamai na'e lesisita 'i Siulai 2022 - Sune 2023

5.4 Koloa Faka'atamai

Na'e kau atu foki 'ae Va'a Ngaue ko 'eni ki ha ngaahi fakataha ne fakahoko pe 'i he 'initaneti 'o kau ai 'a e fakataha fekau'aki pea mo e Ngaahi Halafononga 'e Malava ke ngaue'aki ki hono sivi 'o e ngaahi lesisita 'o e Koloa Faka'atamai. Ne nau toe kau atu foki ki ha ngaahi ako ne fakahoko pea ne ma'u faingamalie ai 'a e taha 'o e kau fakahoko fatongia 'i he va'a ngaue ko 'eni 'o kau atu ki he polokalama ako I Uasingitoni DC. Ne ola lelei 'a e ako ko 'eni pea ne lava ai ke tokoni mai 'a e kautaha fakamamani lahi 'o Koloa Faka'atamai ke 'omai ha ngaahi naunau ako ke toki liliu ki he lea faka-Tonga ke ngaue'aki ki hono tu'uaki 'o e mahu'inga 'o e Koloa Faka'atamai. 'Oku lolotonga fakahoko 'a e ngaue ki he kau atu a Tonga ki he halafonongoa fakamamani lahi ko e Madrid Protocol. Koe hala fononga 'eni ki hono lesisita fakamamani lahi 'a e Koloa Faka'atamai, pea na'e 'osi fakahoko 'a e talatalanoa pea mo e ngaahi hoa ngaue ki he polokalama fo'ou ko

	Lesisita Fo'ou		Ngaahi fakafu'ou	
	Kole Lesisita	Kalasi	Kole Lesisita	Kalasi
Kuata 1 2022	75	146	53	114
Kuata 2 2022	32	117	22	29
Kuata 3 2023	61	129	34	115
Kuata 4 2023	79	162	34	115

'eni.

Tepile 3: Ngaahi pisinisi ne lava 'a hono 'a'ahi 'i Siulai 2022 - Sune 2023

	Lesisita Fo'ou		Ngaahi fakafu'ou	
	Kole Lesisita	Kalasi	Kole Lesisita	Kalasi
Kuata 1 2022	75	146	53	114
Kuata 2 2022	32	117	22	29
Kuata 3 2023	61	129	34	115
Kuata 4 2023	79	162	34	115

5.5 Tauhi mo Ngaue'aki 'o e Ngaahi Lao ki he Pisinisi

Ko e Va'a Ngaue 'eni 'oku nau tokangaekina 'a e ngaahi pisinisi ke fakapapai'i 'oku nau Tauhi mo Ngaue'aki 'a e Ngaahi Lao moe Tu'utu'uni Ngaue kuo tuku atu.

Ko e ngaahi 'a'ahi 'oku fakahoko ia ki he ngaahi pisinis fokotu'u fo'ou pea mo e ngaahi pisinisi oku lolotonga lele pe.

Ne 'i ai foki 'a e hiki hake 'a e lahi 'oe ngaahi pisinisi ne lava ke 'a'ahi ki ai tupu mei he toe tanaki mai ha kau ngaue ki he va'a ngaue ko 'eni. Ne malava lelei ai ke nau fakahoko 'a e fatongia ko 'eni 'o toe lelei ange mei he ngaahi ta'u kuo maluu atu.

Polokalama 6: Tokangaekina e Konisiuma mo e Fefakatauáki lelei

Taumuá Ola	Fakalukufua, tuúloa mo longomoúí á e ngaahi ilo ó makatuúnga í he Ékonomika
Ola	Ko hono fakaivia á e Tokangaekina ó e Konisiuma í he founga fefakatauáki faitotonu te ne faú ha Konisiuma mo ha pisinisi lelei

Ko e polokalama ngaue é 3 óku í he malumalu ó e tafaáki ko éni ó kau ki ai:

6.1 Fakalalakaka 'a e ilo mo e taukei 'a e Konisiuma 'i he Fakatotolo mo e fekumi
Fakahoko e fekumi mo tanaki e fakamatala ke maluí, fakaáiiá, fakaílo mo fakataukai ékonomika

KAU KASITOMA TEFITO:
Ko kinautolu kotoa 'a e ngaahi sino fekau'aki he maketi pea moe 'ātakai 'o e ngāue 'a e kau tefito'i kasitomā 'a e Va'a Ngāue. 'Oku kau kiai 'a kinautolu ko 'eni;

1. Kautaha tufaki koloa (kautaha hu koloa mai mei muli mo e falekoloa lalahi)
2. Pisinisi taautaha (falekoloa fakatau movetevete mo e ngaahi pausa)
3. Kautaha fakahoko sēvesi (tekisi, ngaahi loli uta mamafa, pasi)
4. Kautaha tufaki lolo mo e kasa
5. Ngaahi sēvesi ki he 'uhila

6.2 Fakafuofua 'o e totongi koloa pule'i
Fakahoko ó e ngaahi tuútuúni ngaue óku ómi é he Pule Feúnga ki he ngaahi koloa mo e Sevesi óku puleí

6.3 Fakamalohi'i mo muimui'i 'a e lao mo e tu'utu'uni 'a e Potungaue
Fakamalohii á e ngaahi fiemaú í he malumalu ó e Lao ki hono Maluí e Konisiuma, Puleí ó e Totongi, Lao ki he Ngaahi Meá Fua.

Ngaahi ngaue Lalahi ne lava:

1. **Fakalalakaka á e ilo mo e taukei á e Konisiuma í he Fakatotolo mo e fekumi**
 - Faú mo fokotuútuú e tuútuúni ki he maluí ó e konisiuma mo e feáuhi fakalalakaka
 - Fakapaasi á e fokotuú ngaue é tolu (3) mei he PACER Plus
 - Toe vakaií ó e Lao ki he Fua Mamafa mo e Lao ki he Ngaahi Meá fua/ Fakaleleií ó e ngaahi makatuúnga
 - Fokotuútuú Mape maá Tonga
 - Ngaahi polokalama ako fakataukei fekauáki mo e maúanga fakamatala
2. **Fakafuofua ó e totongi koloa pulei**
 - Tanaki mai á e tangai sima mo e piliki ki he ngaahi koloa pulei á e Potungaue
 - Fakahoko hono toe vakaií á e ngaahi koloa óku malumalu í he Potungaue

6.1 Fakaílo mo Fekumi maáe Konisiuma

6.1.1 Fakaleleií á e Laó Maluí e Totonu e Konisiuma moe Feáuauhi á e Pisinisi

Koe polokalama fepotalanoaáki ki ha fakalalakaka ó e lao maluí ó e Konisiuma moe Feáuáuhi naé kamata í he áho 23 ó Sanuali ki he 27 pea 17 kihe 21 ó Épeleli moe tokoni fakatekinikale á e Pangike Fakalalakaka Ésia ki he Sekitoo Taautaha (Private Sector Development Initiative) (PSDI). Kuo fa'u 'a e tu'utu'uni ngaue fakafonua 'a Tonga 'i he Maluí e Konisiuma mo e fe'au'auhi á e ngaahi Pisinisi, kuo osi maaú pea 'oku fakatatali ki he tali áe Minisita kae toki fakahu ki he Kapineti. Fakatatau ki he tu'utu'uni 'oku fokotu'u atu, ko e konga hono hoko 'o e ngaue ko hono toe vakai'i 'o e Lao maluí ó e Konisiuma 2001 mo e Tu'utu'uni 2006.

6.1.2 Fokotu'u ngaue mei he va'a Fakahoko Ngaue 'a e PACER Plus

'I he ngaahi ngaue oku fakahoko ke to e fakalelei'i e ngaahi polokalama ngaue 'a e va'a ko 'eni moe fakahoko ngaue 'oku fai, na'e fakahu 'a e ngaahi pepa ngaue na'e fokotu'u atu ke fai mai ha tokoni hono fakapa'anga ki he Va'a Fakahoko Ngaue á e PACER Plus (PPIU) e ngaahi fokotu'u ngaue ko 'eni ke fakahoko :

3. **Fakamalohii mo muimuii á e lao mo e tuútuúni á e Potungaue**
 - Fakaleleií á hono fakamalohia ó e ngaahi pisinisiáki hono fakaleleií á e konga í he Lao Maluí ó e Konisiuma & Pule Feúnga ki he fakalahi ó e tautea ki he ngaahi pisinisi óku ikai muimui pau ki he lao mo fokotuú ngaahi polokalama fakataukei ki he ngaahi pisinisi ke fakamahino kiate kinautolu á e ngaahi fiemaú á e Lao

1. Lao ki he ngaahi me'afua – fiema'u ke fakahoko hano vakai'i 'a e Lao ki he ngaahi me'afua mamafa moe ngaahi me'afua loloa 1988 pea 'omi ha ngaahi ako ngaue ki he kau 'inisipekita.

2. Halafononga ki he tu'unga oku taau (Standardisation) ki he ngaahi koloa ki Tonga – fa'u ha ngaahi halafononga ma'ae Tonga ke fakalakalaka ai enau fe'aveaki koloa ki tu'apuleanga moe ki ha tupulaki fakaekonomika pea pehe ki hono malui'ó e konisiuma.

Na'e ola lelei 'a e ngaahi kole pa'anga tokoni 'i 'olunga pea 'oku 'amanaki ke kamata hono ngaue'i i he ta'u fakapa'anga hono hoko.

6.1.3 Ngaue ki hono siofi mo fakalelei'i e ngaahi koloa moe sevesi 'i he malumalu e Pule Fe'unga

Na'e ma'u ha Ofisa Fale'i (Consultant) ke fakahoko e ngaue ki he siofi mo fakalelei'i e ngaahi koloa moe sevesi 'i he malumalu e pule fe'unga ka e ikai ke kau ai e totongi lolo mo e kasa.

Ko ngaue koeni 'oku fakahoko moe taumu'a ke tuku mai ha lipooti mo fokotu'utu'u ha sisitemi mo ha founa ngaue 'e lava to e lelei ange ai hono fakahoko e ngaue koeni pea ke fakasi'isi'i ai e ngaahi maumau lao e ngaahi pisinisi 'i he lao mo e tu'utu'uni ngaue ki he Totongi koloa.

Kuo osi fakahoko e ngaahi talatalanoa mo e ngaahi tefito'i kupu fekau'aki 'o kau ai e ngaahi potungaue 'ae Pule'anga, ngaahi pisinisi hu mai m o e ngaahi pisinisi taautaha ki hono siofi e ngaahi totongi tupu oku tuku atu pea kau ai mo e ngaahi totongi tanaki ki ngaahi falekoloa 'i 'uta pea mo motu foki.

6.1.4 Polokalama ki he tu'unga e ngaahi me'angaue 'ae Pasifiki (Pacific Quality Infrastructure (PQI))

Na'e kau atu 'ae Va'a ki he Tokangaekina e Konisiuma ki he komiti ngaue ki he ngaahi me'afua pea moe Tu'unga e ngaahi koloa. Ko e konga foki eni e ngaahi tefito'i ngaue 'oku fakahoko i he malumalu e Polokalama 'a e Pasifiki ki he tu'unga e ngaahi me'angaue 'oku ne ala uesia e fepakatau'aki pea mo e tokangaekina e konisiuma. Na'e kau atu e Va'a ngaue ko 'eni ki he ngaahi fakataha mo e ako ngaue 'i he ope (virtual) he malumalu e ongo komiti ngaue koeni. Ko e 'uluaki fakataha na'e fakahoko 'i he hili e ngaahi fakangatanga he Koviti na'e fakahoko ia ki Niu Kaletonia 'i he 'aho 29 Me – 2 'o Sune 2023. Nae kau foki he ngaue oku fakahoko hono tuku atu 'etau kole ke kau atu he kautaha 'a e Ngaahi Fonua e Pacific ki he ngaahi tu'unga 'oku 'i ai e ngaahi koloa taau taha 'a ia oku iloa ko e PASC.

6.1.5 Aleapau ki he fale'i fakatekinikale ki he lolo ihe malumalu e Pule Fe'unga

Na'e lava hono fakafo'ou e aleapau ngaue ki he fale'i, fakatekinikale ki he lolo hili hono tali mei he va'a ngaue. Oku hokohoko atu pe e ngaue 'oku fakahoko 'e he kautaha Nu'usila (Hale & Twomey ka kuo liliu e hinga ki he Envisory) ko 'eni 'e ngaahi fale'i mo e tokoni 'o kau au e ngaahi ako ngaue ki hono

fakahoko e totongi lolo fakamahina, totongi kasa fakakuata pea pehe foki ki hono siofi fakatau e ngaahi pepa ngaue hono fika'i e ngaahi totongi lolo mo e kasa 'i he malumalu e Pule Fe'unga.

6.1.6 Polokama faka'ilo mo e akonekina e Konisiuma

Tokoni makehe ki he Konisiuma – 'oku hokohoko atu pe 'emau fakahoko ngaue ki hono talitali ha ngaahi faka'eke'eke, fiema'u tokoni pe ko hano lesisita mai ha launga ki he 'Ofisi, pe 'i he telefoni pe ko e peesi Facebook 'a e Konisiuma. 'Oku malava foki 'e he 'emau 'ofisi 'i he ngaahi motu 'i Ha'apai, Eua, Vava'u mo NTT 'o lesisita mo fakahoko hono fakatotolo e ngaahi launga. Fika ta ta'e totongi – ko e fika ta ta'e totongi 'a e Konisiuma 0800600 'oku malava ke tali mai ta'etotongi ha taha mei ha taha pe 'o e ongo kautaha fetu'utaki (TCC mo e Digicel) Ngaahi ongoongo tukuatu he telefoni (text messages) – 'oku hokohoko atu ai pe 'emau tuku atu e ngaahi ongoongo he telefoni 'a e kautaha Digicel tu'o 3 he uike. Ko e ongoongo ko 'eni 'oku 'oatu ai mo e fakamatalata e ngaahi 'isiu 'oku a'u taki mai ki he 'ofisi ke tokoni ki he Konisiuma ke nau toe fakapotopoto ange he'enau fakatau faka'aho.

Polokalama tali fehu'i he letio mo e ngaahi polokalama TV – na'e fakahoko ha polokalama makehe fehu'i mo e tali 'i he letio 87.5 pehe foki moha polokalama TV ke faka'ilonga 'aki e 'aho fakamamani lahi e Konisiuma 'i he 'aho 15 Ma'asi 2023. Ngaahi polokalama makehe – na'e kau atu e Va'a ko 'eni he 'aho fakamanatua e me'atokoni 'a Mamani 'i he 'aho 16 'Okatopa 2022 pea pehe foki ki he kamata 'o e Faka'ali'ali ngoue 'i Tongatapu mo Éua (Sune 2023) mo e taumu'a ke faka'ilo ki he Tonga kotoa (konisiuma) e fatongia e va'a ngaue koeni pea mo akonekina e Konisiuma ki honau ngaahi fatongia mo e totonu.

6.2 Totongi Koloa Malu'i

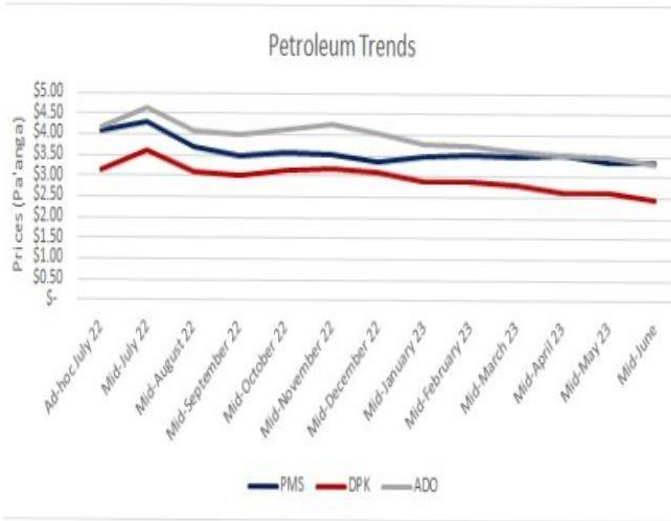
6.2.1 Tokoni makehe 'ae pule'anga ki he totongi lolo

Na'e kamata 'i he áho 1 Siulai 2022 pea toki 'osi ki he 'aho 17 'Okatopa 2022 e tokoni makehe 'a e pule'anga ki he kakai e fonua (konisiuma). Ko e tokoni makehe koeni na'e tuku atu ko e seniti 'e 20 ki he lita ki he totongi e penisini mo e tisolo mo e taumu'a ke tokoni'i e konisiuma Tonga lolotonga 'i he taimi na'e hikihihi ma'o lungu ai e totongi lolo.

Na'e ngaue vaofi ai e Tafa'aki ki he Totongi Koloa Malu'i 'a e Potungaue mo e ongo kautaha lolo pea pehe foki moe Potungaue Pa'anga ke fakapapau'i e ngaahi pepa fakatau kimu'a pea toki tuku atu e totongi fakafoki ki he ongo kautaha lolo. Ko e katoa 'o e fakamole 'a e Pule'anga ki he tokoni makehe koeni ko e \$608,298.71 na'e vahevahe ia kihe ongo katuaha lolo (PE \$1,586,298.71/Total \$608,298.71)

6.2.2 Totongi lolo mo e kasa

Na'e lava 'o fakahoko lelei e ngaue fekau'aki mo e ngaahi tu'utuuni ki he totongi e lolo mo e kasa. Na'e lava lelei hono fakahoko e ngaue fakata'u kihono siofi e pepa totongi ki he Totongi lolo pea na'e tali e lipooti ko'eni na'e tuku hake ki he Pule Fe'unga 'o tali 'i 'Aokosi 2022 pea na'e lava ai pe ke fakafo'ou e tohi ngaue 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'o kamata ai pe he totongi lolo 'o 'Aokosi 2022. Koe ngaue ki he siofi e pepa ki hono totongi e Kasa fakata'u na'e te'eki ke maaui tupu 'i he tuai hono tuku mai e lipooti fakapa'anga ósi Átitai 'a e kautaha TongaGas. Nae toki tuku mai 'e lipooti 'I Me 2023 pea kuo 'osi fai e ngaue ki hono fakalelei'i e lipooti ke toki fakahu ki he Pule Fe'unga.

6.2.3 Lisi e ngaahi koloa mo e sevesi 'i he malumalu e Pule Fe'unga

Na'e tali 'e he Pule Fe'unga ke kau atu 'a e sima mo e ukamea langa 'o kamata 'i he 'aho 1 Siulai 2022. Na'e tali 'e he Pule Fe'unga 'ae fokotu'u ke hiki e peseti totongi tupu ki he mahoa pea mo e hu'akau (huhu'a mo e efuefu) 'o kamata 'i he 'aho 9 Ma'asi 2022.

Koloa	Totongi motua	Totongi tanaki fo'ou	Me'a kehe
Mahoa'a (fa'ahinga kalasi kotoa)	5% totongi fakakatoa 3.5% fakamovetevete	10% fakakatoa 12.5% fakamovetevete	2.5% ngaahi fakamole makehe he pepa ngaue
Hu'akau (huhu'a /efu)	5% totongi fakakatoa 7.5% fakamovetevete	10% fakakatoa 12.5% fakamovetevete	2.5% ngaahi fakamole makehe he pepa ngaue

6.2.4 Toe vakaii faka'auliliki ó e ngaahi koloa pulei 'i he malumalu ó e Komiti Pule Fe'unga

Na'e lava hono tuku atu ki ha tokotaha falei fakatekinikale ke ne fakahoko hono toe vakaii e tu'unga 'oku 'i ai e ngaahi koloa mo e sevesi 'i he malumalu 'o e pule fe'unga. 'Oku kau heni hono siofi e lisi ó e ngaahi koloa pulei moe sevesi, founa hono fika'i mo e ngaahi totongi tupu pehe foki ki he totongi feleti. Na'e kamata fakahoko á e polokalama talatalanoa ki he ngaahi kupu fekau'aki i Tongatapu á ia na'e fakahoko ia i Sune pea 'e toki hoko atu ki motu kimu'a pea tuku mai e lipooti ngaue kihe pule fe'unga he ta'u fakapa'anga ka hoko.

6.3 Fakamalohi'i mo muimu'i 'a e lao mo e tu'utu'uni 'a e Potungaue ke fakahoko 'e he ngaahi pisinisi.

6.3.1 Hopo mo e ngaahi pisinisi 'oku 'ikai ke fai pau ki he tu'utu'uni ngaue

Na'e hokohoko atu pe 'a e hopo moe ngaahi pisinisi 'oku 'ikai ke fai pau ki he tu'utu'uni ngaue 'i Tongatapu pea kamata leva 'i Vava'u 'i 'Okatopa, 2022. Na'e kau fakataha 'a e 'ofisi 'a e Potungaue moe 'Ofisi 'a e Potungaue Polisi 'i hono fakahoko 'a e 'uluaki hopo 'i Vava'u. Na'e folau atu 'a e 'ofisa mei he Va'a Ngaue 'i Tongatapu ki Vava'u ke fakahoko ha ako ngaue ki he kau ngaue 'o e 'ofisi 'i Vava'u ki hono tanaki 'o e ngaahi fakamo'oni pea mo hono teuteu'i 'o e ngaahi fakamatala ki he hopo ke fakahu atu ki he 'ofisi 'o e Fakamaau'anga Polisi. Na'e fe'unga fakakatoa moe ngaahi pisinisi 'e 20 na'e hopo pea moe mo'ua na'e 'ova hake 'i he pa'anga 'e \$18,000.

6.3.2 Polokalama ki he Telefoni To'oto'o (App) ki hono muimu'i 'a e lao mo e tu'utu'uni 'a e Potungaue ke fakahoko 'e he ngaahi pisinisi.

Kuo kakato 'a e ngaue ki hono fa'u 'a e polokalama ki he telefoni to'oto'o ke fakamalohi'i mo muimu'i 'a e lao mo e tu'utu'uni 'a e Potungaue ke fakahoko 'e he ngaahi pisinisi. Ko e taumu'a 'a e polokalama ni ke toe lelei ange 'a e fakahoko fatongia faka'aho ki hono 'a'ahi 'o e ngaahi pisinisi pea fakalahi 'a e fika 'o e ngaahi 'a'ahi 'oku fakahoko, lelei ange 'a e lipooti pea ke si'isi'i foki 'a e fakamole 'i hono paaki 'a e tatau 'o e ngaahi foomu 'a'ahi. Na'e fakahoko 'e he tokotaha na'a ne fa'u 'a e polokalama ki he telefoni to'oto'o, Arthur Cocker ha ako ngaue 'e 2 ki he kau 'Inisipekita ke nau 'ilo ki he founa hono ngaue'aki. 'E toe hokohoko atu pe 'a e ngaahi ako ngaue ni kimu'a pea toki fakahoko hono ngaue'aki 'a e polokalama ni ki he 'a'ahi 'o e ngaahi pisinisi.

Fakahinohino é Mr. A. Cocker e kau ófisa ááhi e ngaahi pisinisi ki hono ngaueáki e polokalama ááhi

6.3.3 Polokalama 'a'ahi fakatahataha 'a e ngaahi Potungaue Felave'i 'a e Pule'anga.

Na'e fakahoko ha polokalama 'a'ahi makehe pea moe Va'a ki he Me'atokoni, MAFF 'i he 'aho 22- 24 'o Sune, 2023. Na'a nau 'a'ahi 'a e ngaahi pisinisi fakakatoa 'e 28.

Ko e taumu'a 'o e 'a'ahi ni ke vaka'i 'a e maketi lolotonga 'a e taimi femo'uekina 'i he ngaahi polokalama moe katoanga 'o e ta'u pehe ki he Konifelenisi 'a e Siasi.

6.3.4 Lesisita mo hono sivi 'o e ngaahi me'a ngaue fakalao ki he fua

Na'e hokohoko atu hono tesi fakamahina 'o e ngaahi pamu lolo 'i he ngaahi pausa pea mo hono lesisita fakamahina 'e 6 'a e ngaahi me'afua fo'ou (mamafa moe loloa) 'i he malumalu 'o e Lao ki he Fua Mamafa moe Fua Kehekehe.

Kau ngaue e Va'a Tokangaekina e Konisiuma mo e Fefakatauáki lelei

Polokalama 7: Ngaue á e Kakai

Taumuá Ola	Lelei ange á e faingamalie maú, mo ngaueáki ó e Fefakatauáki, Maú Ngaue mo e Ínivesi Muli
Ola	Makatuúnga Ngaue óku ne tokonia mo pou poua ki he tupulaki á e ngaahi Kautaha Pisinisi, ngaue taau pea mo tokoni ki hono fakatokolahi e kakai óku maú ngaue.

Ko e polokalama ngaue é 3 óku í he malumalu ó e tafaáki ko éni ó kau ki ai:

7.1 Ātakai 'o e Tu'utu'uni mo e Lao ki he Ngāue.

Fo'u pea fakahoko ha ngaahi founa ngāue ke ne fakalalakaka'i 'a e 'ātakai 'o e tu'utu'uni mo e lao ki he ngāue'.

KAU KASITOMA TEFITO:

Ko kinautolu kotoa 'a e ngaahi sino fekau'aki he maketi pea moe 'ātakai 'o e ngāue 'a e kau tefito'i kasitomā 'a e Va'a Ngāue. 'Óku kau kia i kinautolu ko 'eni;

1. Kau Ngāue kotoa pe 'i he ngaahi ngāue faka'api mo e ngāue fakaloto fonua (tatau pe 'a e Tangata'i Fonua pea mo e kau Muli, pea moe kau ngāue kotoa 'i he Sekitōa Kautaha Lēsisita pea moe Sekitōa Kautaha 'Ikai-Ke-Lēsisita)
2. Kau Pule Ngāue pea mo e Kau Ngāue 'i he Sekitōa Kautaha Lēsisita
3. Ngaahi Kautaha 'a e Kau Ngāue
4. Ngaahi Kautaha 'a e Kau Pule Ngāue
5. Kinautolu kotoa 'oku 'ikai ke ma'u ngāue

7.2 Fakatotoalo mo e Tānaki Fakamatala ki he Maketi Ngāue

Fo'u pea fakahoko ha founa tānaki fakamatala ki he maketi ngāue 'oku fakamo'oni' ai ha fokotu'u ngāue 'e to e lahi ange ai 'a e ma'u ngāue' pea mo hono fakangāue'i 'o kinautolu 'ikai ke ai ha nau ngāue'.

7.3 Tu'unga Ngāue mo e Ngāue Taau

Fo'u pea fakahoko ha ngaahi founa ngāue 'oku' ne faka'ai'ai 'a e tu'unga ngāue lelei mo e ngāue taau

7.1 Tafa'aki Ngaue ki he 'Atakai faka-lao ki he ngaue.

Ko e ngaahi to'o fatongia 'a e tafa'aki ngaue ki he 'ataakai faka-lao ki he ngaue, na'e taumu'a ke patoloaki 'a hono 'fakapulekina' 'a e 'ataakai ngaue, 'aki hano fokotu'u ha ngaahi makatu'unga ngaue 'oku pou poua mo teke 'a e tupu fakaekonomika 'a e ngaahi pisinisi, mo to e fakatupu ha ngaahi nague fo'ou.' Ko e ngaahi tu'unga eni mo e ola 'o e ngaahi ngaue lalahi 'e tolu (3) na'e fakahoko 'e he tafa'aki.

7.1.1. Lao ki he Va Faka-ngaue 2020.

Talu mei hono to'o ko ia e fakataputapui he Koviti -19 'i 'Aokosi 2022, na'e fengau'eaki vaofi ai 'a e Potungaue mo e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale (AGO)'i he ngaahi fakamatala makehe fekua'aki mo e Lao ki he Va Faka-ngaue 2020, ke tokoni ki hono fakama'ala'ala ki he Fakataha Tokoni koe'uhi ko e fiema'u ko ia ke fakamo'oni huafa 'a e Tama Tu'i ki he lao ni kae lava ke ngaue'aki. Ko e tali ki ai 'oku te'eki ke mahino mai 'oku kei tali 'a e Potungaue kia.

7.1.2. Fa'u mo faka'ataa 'o e "Halafononga ki hono fakapotopoto'i 'o e maketi ngaue 'a Tonga"

Ngaahi ngaue Lalahi ne lava:

1. **Íniti ó e Ātakai ó e Tu'utu'uni mo e Lao ki he Ngaue**
 - Óvaáki á e peseti é 80 ki ólunga (80%) mei he taketi, á e tokolahi ó kinautolu naé lesisita kumi ngaue
2. **Íniti ó e Fakatotoalo mo e Tanaki Fakamatala ki he Maketi Ngāue**
 - Fakalaka maólunga i he taketi naé fokotuú fekauáki mo e ngaahi sevesi ki he Kumi Ngaue:
 - Kau kumi ngaue naé lesisita mai – Taketi (70) tokolahi naé lesisita mai (443)
 - Polokalama Ako Tuó taha á e ngaueánga mo e kau kumi ngaue (foóu)
 - Maú e ngaue taketi (5) tokolahi naé maú énau ngaue (33)
3. **Íniti ó e Tu'unga Ngaue mo e Ngāue Taau**
 - Fakahoko ó e fuofua fakataha ako mo e kau kumi ngaue mo e ngaahi ngaueánga
 - Lava hono toe fokotuú ó e Komiti Sino Ngaue é Tolu á Tonga (Tonga National Tripartite Consultation Committee)

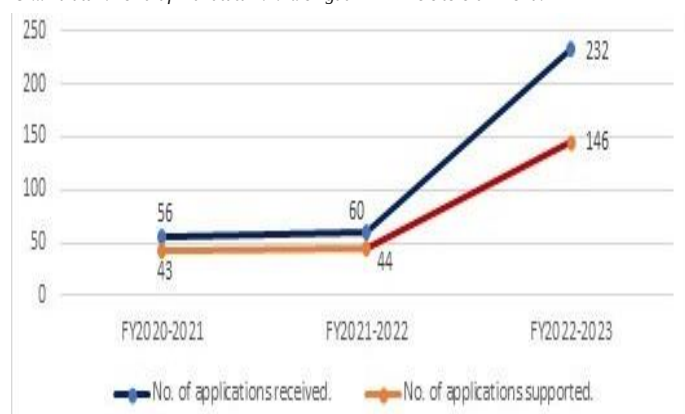
Ko Tonga 'a e fuofua fonua 'oku fe'ave'aki kau ngaue ki muli 'i he Pasifiki, ke fa'u mo faka'ata ke ngaue'aki ha "halafononga ki hono fakapotopoto'i 'o e maketi ngaue." 'Oku taumu'a eni ke to e fai ange ha tokanga makehe ki he tu'unga 'o e maketi ngaue mo e tokolahi 'o e kau ngaue Tonga ki he fakalalakala fakaloto fonua mo e ngaue 'a e sekitoa taautaha, pea to e malava pe mo e ma'u ngaue 'i tu'apule'anga tautefito ki Nu'usila mo 'Aositelelia. Ko e 'halafononga' ko eni na'e fakapa'anga hono fa'u mei he 'ofisi 'o e PACER Plus 'oku tu'u 'i Ha'amoā, pea ko e ngaahi fale'i fakatekinikale mo fa'u na'e fai 'e he kau mataotao 'i he mala'e 'o e ngaue, fefakatau'aki, mo e mala'e 'o e tokolahi 'o e tupu e kakai fakalotofonua mo e mavahe atu ki tu'apule'anga. Ko e kau mataotao eni mei 'Aositelelia mo Nu'usila pea tokoni ki ai mo e kau ngaue taukei he mala'e ni mei he Potungaue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalalakala Faka'ekonomika, Potungaue Fakalotofonua, Potungaue Ako mo e Ako Ngaue, pea mo e 'Ofisi Sitetisitika 'a Tonga. Na'e tali 'e he Pule'anga 'a e 'halafononga' ke ngaue'aki 'aki hono faka'ilonga'i 'e he Palemia 'o Tonga 'i 'Epeleli 2023.

7.1.3. Fale'i ki he ngaahi kole ngofua fo'ou ke ngaue 'i Tonga ni mei he kau kumi ngaue muli.

Na'e liunga fa (4) nai 'a e lahi 'o e ngaahi kole ngofua ngaue fo'ou ke ngaue i Tonga ni, 'i hono fakafehoanaki ki he ta'u fakapa'anga kuo'osi mo e 'osi ko ia 'a e Koviti-19 mo e tatapuni fakafonua 'i he ta'u 2020/2021. Ko e ngaahi kole ngofua na'e fale'i mei he Potungaue ke tali, na'e liunga tolu (3) ia 'i he fika 'o e ngaahi kole ngofua na'e fale'i ke tali 'i he ta'u fakapa'anga tatau, 2020/2021.

Ko e sekitoa na'e lahitaha ai 'a e fiema'u ngaue he ta'u fakapa'anga 'e ua (2) ko eni, ko e sekitoa Falekoloa Taautaha, Takimamata, Langa mo e Sevesi.

'Oku ha atu 'i he kalafi Fakatata 7.1. 'a e ngaahi hiki mo e tololahi ko ia.

7.2. Polokalama Tanaki Fakamatala mo e Fekumi fekau'aki mo e Maketi Ngaue.

Koe tafa'aki ko 'eni ki he tanaki e fakamatala ki he maketi ngaue na'e 'i ai e tefito'i fatongia 'e ua (2) 'a ia na'e fakatumu'a ia ke "oatu ha fakamatala 'oku tonu fekau'aki moe maketi ngaue ke fai'aki e

fa'u tu'utu'uni ngaue moe fai tu'utu'uni ke to e fakalalakala ai e ma'u ngaue 'i Tonga.'

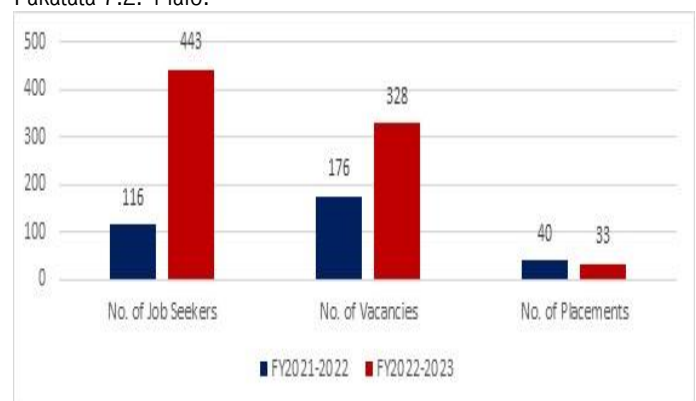
7.2.1. Fakamatala ki he Maketi Ngaue.

'Oku malava pe 'a hono fakamatala'i 'o e maketi ngaue mei he ngaahi fika sitesititika 'oku tanaki mei he ngaahi savea fakafonua 'a Tonga ni 'oku fakahoko 'e he Potungaue Sitetisitika. Ko e ngaahi me'afua fika 'e valu (8) 'oku feinga 'a e tafa'aki ni ke tanaki ma'u pe ke ma'u ha fakamatala ofi 'o e tu'unga 'oku 'i ai 'a e maketi ngaue. Ko e fika fakamuimui na'e lava hono tanaki na'e ma'u ia mei he Tohi Kakai 'a Tonga 'i he 2021.

'I he konga kimui 'o e 2022 na'e lava ai ke fakahoko ha savea fakavavevave 'a e tafa'aki ni 'i hono fakahoko ko ia 'o e ngaue ki he fa'u 'o e halafononga ki hono fakapotopoto'ange 'a e maketi ngaue 'a Tonga, pea ne lava ai 'o tanaki ha ngaahi fakamatala makehe fekau'aki mo e tu'unga ngaue 'i Tonga. Na'e lava ai 'o ma'u ha ngaahi fakamatala ki he tu'unga 'o e fiema'u ngaue 'a e ngaahi ngaue'anga mo e pisinisi 'i Tonga ni, 'i he taimi ko eni 'oku fe'ave'aki ai 'a e kau ngaue Tonga 'o ma'u ngaue 'i 'Aositelelia mo Nu'usila.

7.2.2. Ngaahi Ngaue Tokoni Ki he Ngāué.

Na'e meimei liunga fa (4) 'a e tokolahi 'o kinautolu na'e lesisita kumi ngaue 'i he ta'u ni, 'i hono fakafehoanaki ki he ta'u 2021-2022, ka 'i he taimi tatau na'e mei liunga ua (2) 'a e ngaahi lakanga fo'ou na'e lekooti mei he ngaahi tu'uaki fiema'u ngaue 'i he maketi ngaue. Ka 'i hono fakafehoanaki 'o kinautolu na'e kumi ngaue pea lava 'o ma'u 'enau ngaue, na'e kei tokolahianghe pe 'a e fika 'o e ta'u kuohili 'i he ta'u ni. Ko e fakaikiiki 'oku ha atu 'i he Fakatata 7.2. 'i lalo.

Fakatata 7.2: Tokolahi 'o e Kumi Ngaue, Fiema'u Kau Ngaue mo e Ma'u Ngaue.

Ko e peseti 'e 82 'o e kau kumi ngaue na'e lesisita mai ke kumi 'enau ngaue, ko e kakai fefine. Ko e tokolahi taha 'o e kau kumi ngaue na'e lesisita ne 'i he vaha'a 'o e ta'u 18 ki he ta'u 30 pea ma'u 'a e tu'unga fakaako 'i he ako ma'olunga (secondary level).

'I Fepueli 'o e 2023 na'e lava ai ke fakahoko 'a e fuofua ako pe fakataha makehe 'i he vaha'a 'o kinautolu na'e kumi ngaue mo e ngaahi ngaue'anga na'e fiema'u kau ngaue pea tu'uaki ai e lakanga ngaue 'i he maketi ngaue.

7.3. Polokalama fekau'aki mo e Tu'unga Ngaue 'oku Taau.

Ko e ngaahi ngaue 'a e tafa'aki ni 'oku fakataumu'a ke ma'u ha ola 'oku ne paotoloaki hono teke mo fakatupulaki 'o ha tu'unga ngaue 'oku taau ki he ma'u ngaue. 'I he ta'u ni na'e malava ai fakahoko ai ha ongo ngaue 'e ua (2) ke teke 'a e taumu'a ngaue ko eni.

7.3.1. To e fokotu'u 'o e Komiti Sino Ngaue 'e Tolu 'a Tonga

Talu mei he ta'u e tolu kuohili 'a e 'ikai ke to e fakataha pe ngaue 'a e sino ngaue 'e tolu 'a Tonga, 'a ia ko e kau fakafongfa mei he Pule'anga, Ngaue'anga mo e Kau Ngaue. Na'e toki lava 'i he ta'u ni hono to e fokotu'u fo'ou 'a e sino ngaue ko eni, ke hoko atu 'a e ngaahi ngaue ki hono talatalanoa'i ha ngaahi fongfa mo ha palani ngaue ke paotoloaki 'a e ngaue taau 'i Tonga ni. Na'e 'i ai pe 'a e liliu si'i ki he kau memipa kae kei tu'u ma'u pe 'a e vahevahe tatau 'o taki fakafongfa 'e ua (2) mei he ngaahi sekitoa ko eni.

'I he'ene 'uluaki fakataha 'a e Komiti fo'ou ni, na'a nau tali ai ke to e vakai'i 'a e ngaahi konivesio 'e (3) pe 'oku fe'unga nai mo lelei ke fakamo'oni ki ai 'a Tonga pe 'ikai. Ko e ngaahi konivesio ko eni ko e Konivesio ki he Ta'u Ngaue Si'isi'i Taha (Fika 138), Konivesio ki he Tu'utu'uni Ngaue (Fika 122) pea mo e Konivesio Ki he Ngaue 'i Tahi (Fika 2006). Na'e to e tali foki 'e he Komiti ke kau atu 'a Tonga ki he Konifelenisi Lahi Fakata'u 'a e Kautaha Ngaue Fakavaha'apule'anga (International Labour Conference) 'i he ta'u ni 'a ia na'e fakahoko 'i Siniva, Suisalani.

7.3.2. Konifelenisi Lahi hono 111 'a e Kautaha Ngaue Fakavaha'apule'anga (ILC)

Na'e fakafongfa'i 'a Tonga ki he Konifelenisi Lahi hono 111 'a e Kautaha Ngaue Fakavaha'apule'anga (International Labour Conference) 'o e 2023 mei he sino ngaue 'e tolu (3) 'a Tonga, 'a ia na'e taki ai 'a e Minisita ki he Fefakatau'aki mo e Langa Fakalakalaka Faka'ekonomika, Hon. Dr. Viliami Uasike Latu. Mei he ngaahi sino ngaue fakafongfa 'e tolu (3) na'e kau ki ai 'a e Pule Ngaue mo e Tokoni Pule Ngaue ki he Va'a Ngaue 'a e Kakai mei he Potungae Fefakatau'aki mo e Langa Fakalakalaka Faka'ekonomika, Palesiteni 'o e Kautaha Pisinisi Taautaha 'a Tonga (TCCI) ma'ae sekitoa ma'u ngaue, pea mo e Palesiteni 'o e Kautaha Faiako 'a Tonga (FITA) ma'ae sekitoa kau ngaue.

Na'e me'a 'a e Minisita ki he konifelenisi kakato fekau'aki mo e kei poupu 'a Tonga ki he 'asenita ngaue 'a e Kautaha Ngaue Fakavaha'apule'anga (ILO), ke teke 'a e ngaahi palani ngaue ke fakatupulaki 'a e ngaue mo paotoloaki 'a e ngaue taau. Na'e fakahoko ai 'e he Minisita ki he Kautaha ni (ILO) 'a e fiema'u 'enau tokoni mo e fengae'aki fakataha mo e ngaahi fonua iiki hange ko Tonga, ke langalanga hake 'a e tu'unga ma'u ngaue mo e ngaue

taau ki he lelei faka'ekonomika mo e fakasosiale 'a e ngaahi fonua ni. 'I ha fakataha makehe 'a e Minisita mo e Tokoni Talekita Pule 'a e Kautaha (ILO), 'a ia ko e Pule Lahi ia 'i he 'ofisi 'o e Kautaha 'oku ne tokanga'i 'a 'Esia mo e Pasifiki na'a na talanoa ai ki he ngaahi fiema'u tokoni 'a Tonga 'i he mala'e 'o e tokoni ki he fakatupu ngaue mo e langalanga hake 'o e ma'u ngaue taau.

Na'e kau 'i he ola 'o e konifelenisi 'a e fakamo'oni ki he me'afua ngaue fo'ou 'e taha (1) (labour instrument), - Quality Apprenticeships Recommendation, 2023 (fika 208), mo ha fakalelei ki he ongo konivesio 'e ua (2) ki he malu 'o e 'ataakai 'o e ngaue ki he mo'ui lelei, 2023 (Fika 191 mo e Fika 207). Na'e to e fakapaasi foki 'e he Konifelenisi Kakato ke tamate'i pea 'oua to e ngaue'aki 'a me'afua ngaue 'e uongofulumafa (24).

Konifelenisi Lahi hono 111 'a e Kautaha Ngaue Fakavaha'apule'anga (ILC)

NGAAHI TEFITO'I PALOPALEMA MO E POLE FAKANGAUE

- Ma'olunga 'a e totongi feleti 'o makatu'unga 'i he ngaahi uesia fakamamani lahi 'i tu'a 'i he Potungaue 'oku ne fakatupulekina 'a e tupulaki 'a e totongi 'o e fefakatau'aki.
- Si'isi'i e kakai taukei ke nau tataki e ako fakapisinisi ki he kau pisinisi fakalotofonua 'i he 'elia ki hono fakalakalaka'i 'o e Ngaahi Pisinisi Lotoloto, liki pea mo e liki 'aupito.
- Si'isi'i ha kau ngaue fakatekinale pea mo e fiema'u ke hiki'i hake e tu'unga 'ilo mo e taukei ngaue lolotonga 'a e kau ngaue. 'I ai 'a e fiema'u ke fakatokolahi 'a e kau 'ofisa 'a'ahi ki he ngaahi pisinisi ke tokoni ki hono teke hake 'a e muimui pau 'a e ngaahi pisinisi mo e kau konisiuma ki he ngaahi lao ngaue 'oku 'oatu.
- Lahi 'a e ngaahi feliuliuaki 'o e ngaahi ngaue tu'ukimu'a makatu'unga 'i he uesia 'a e Koviti-19 mo e mo'unga afi Hunga Tonga mo Hunga Ha'apai 'a ia na'e toe fokotu'utu'u ai 'e he Potungaue ke fakapa'anga e ngaahi uesia fakafokifa ko eni.
- Fakahoko 'a e kole pa'anga makehe 'a e Potungaue ke fakapa'anga 'aki 'a e kau atu 'a e Potungaue ki he Maa'imoa Faka'ali'ali Ngoue, Toutai, Takimamata mo e Fefakatau'aki 'a Tonga ki he ta'u 2023.

MUIMUI PAU KI HE NGAAHI TU'UTU'UNI FAKALAO

- Ko e ngaahi fakatau fakapule'anga kotoa pe 'oku fakahoko ia fakatautu ki he Lao ki he ngaahi Fakatau Fakapule'anga na'e fa'u 'i he ta'u 2020.
- Ko e ngaahi tali totongi pa'anga, ngaahi fakamole mo e ngaahi pa'anga tokoni kotoa pe 'oku fai e ngaue ki ai 'o fakatautu ki he Lao ki hono Puleí á e Paánga á e Puleánga mo e Tuútuúni ki he ngaahi ngaue Fakapaánga
- Ko e polokalama sivi 'atita ki he Potungaue mei Siulai 2022 ki Siulai 2023 na'e fakahoko ia talu mei he 'aho 15 'o 'Aokosi, 2023 pea ko e ngaahi lipooti ki he ola 'o e 'Atita ko eni 'e toki lipooti ia 'i he Lipooti Fakata'u ki he ta'u fakapa'anga 2023/24.

FAKAMA'OPO'OPO

Ko e ta'u fakapa'anga 'o e 2022/23 na'e tataki 'aki ia e kaveinga patiseti 'a ia ko e "Langa Fakavave ó Tonga ke Matuúaki Ange Feliuliaki ó Natula, Ngaahi Fakatamaki ki he Fonua, mo Fakaakeake mei he Koviti-19" koe'uhi ko e uesia na'e hoko 'i he fonua fe'unga tonu mo e ta'u 2021/22 'e he Koviti-19 mo e mo'unga afi Hunga Tonga-Hunga Ha'apai. Na'e mahu'inga 'aupito ki he pule'anga ke nau fokotu'utu'u ha ngaahi polokalama ke kake'i mo hiki'i hake 'aki 'a e tu'unga faka'ekonomika 'a e fonua ke tu'ulua mo ma'uma'uluta 'i he 'ilo totonu. Na'e malava 'e he Potungaue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalakalaka Faka'ekonomika 'o fakahoko 'a e taumu'a ko eni 'aki 'a e fakafaingofua'i 'a e ngaahi ngaue fakapisinisi pea ko e fuofua taimi éni ke mahulu atu 'a e taketi 'o e Pa'anga Tanaki mai 'a e Potungaue mei he \$664,000 'aki 'a e \$11,000 i he ta'u fakapa'anga 'e tolu kuohili.

Ko e patiseti ki he ta'u 2022/2023 na'e malava 'o ngaue'aki 'a e peseti 'e 99 (99%) 'o e patiseti fakalahi, 'a ia na'e kau ai 'a e Potungaue ki he ngaahi Potungaue fakapule'anga 'e valu (8) na'e nounou 'enau ngaahi patiseti na'e fakapaasi. Na'e malava foki 'e he Potungaue 'o ngaue'aki e pa'anga fakafuofua nai ki he \$800,000 mei he komiti fakatupulaki 'a ia 'oku nau 'i he malumalu 'o e Potungaue Pa'anga, ke fakapa'anga 'aki 'a e ngaahi poloseki fekau'aki mo e teuteu'i ke fakatau fakatu'apule'anga atu 'a e Kava-Tonga pea tokoni ki hono totongi e feleti 'i he teuteu ke uta atu 'a e kava ki tu'apule'anga.

Ko e ngaahi lavame'a 'a e Potungaue na'e hoko ia 'i he ngaahi ngaue 'osikiavelenga 'a e 'Eiki Minisita, Hon. Dr. Viliami Uasike Latu, ngaue mateaki 'a e 'Ofisa Pule Ngaue mo 'ene kau Tokoni fakataha mo e tu'u fakataha mo e poupou na'e fai 'e he toenga 'o e kau ngaue 'a e Potungaue.

'E kei hokohoko atu pe 'a e fepaki 'a e Potungaue mo e ngaahi pole 'i he ta'u 2023/24 koe'uhi ko e fakaakeake mei he ngaahi uesia fakamamani lahi 'i he Koviti-19, HTHH pea mo hono fakahoha'asi kitautolu 'e he fevakovi'aki 'a Lusua mo 'Iukuleini 'o uesia ai e hikihihi koloa 'i he fonua makatu'unga 'i he palopalema 'o e ma'u'anga lolo 'a mamani. Kaekehe, 'oku 'i ai pe 'a e fakatu'amelie 'e malava noa pe 'e he fengaue'aki fakataha 'a e fonua mo e ngaahi kupu fekau'aki kotoa pe, tangata'i mo e fefine'i Tonga kotoa pe te tau malava noa pe hono teke hotau ki'i fonua ki ha Tonga 'oku lelei ange 'i he ta'u ka hoko mai.

NGAAHI FAKALAHÍ

Fakalahi 1 - Ngaahi Lao 'i he malumalu 'o e Potungaue

FIKA	NGAAHI LAO	TAUMU'A TEFITO
1	Lao ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi	Ke laiseni á e ngaahi ngauefakapisinisi
	Ngaahi Tuútuúni Ngaue ki he Ngaahi LaiseniPisinisi	Ko hono fakalele á e Lao ki hengaahi Laiseni Pisinisi
2	Lao ki he Ngaahi Talasiti Ngaue Ófa	Lao ki hono fokotuú mo lesisita ó ha siasi, ako pe koha talasiti ngaue ófa pe sosaieti
	Ngaahi Tuútuúni ki he Talasiti Ngaue Ófa 2009	Ko hono fakalele ó e lao ki heNgaahi Talasiti Ngaue Ófa
3	Lao ki he Ngaahi Kautaha	Fokotuú ó e ngaahi kautaha mo e ngaahi meá felaveí mo ekautaha
	Ngaahi Tuútuúni ki he Ngaahi Kautaha	Ko hono fakalele ó e lao ki heNgaahi Kautaha
	Ngaahi Tuútuúni (Veteki) ó e Ngaahi Kautaha	Veteki ó e Ngaahi Kautaha
4	Lao ki he Maluí ó e Konisiuma 2000	Maluí á e totonu ó e konisiuma
	Ngaahi Tuútuúni ki he Maluí ó e Konisiuma(Malu ó e koloa mo hono fakalea mahino)	Malu ó e koloa mo honofakalea mahino
5	Lao ki he Ngaahi Sosaieti Fetokoniáki	Fokotuútuú ó e Ngaahi Sosaieti Fetokoniáki mo engaahi tuútuúni ki hono fakalele
	Lao ki he Ngaahi Sosaieti Fetokoniáki	Ngaahi lao ke ngaueáki é heNgaahi Sosaieti Fetokoniáki
6	Lao ki he Totonu ó e Hiki Tatau	Ke maluí e ngaahi ngauefakahiva mo tukufakaholo
7	Lao ki he Ngaahi Kuletiti Íunioni	Fokotuútuú ó e Ngaahi KuletitiÍunioni mo hono ngaahi tuútuúni
8	Lao ki he Ínivesi Muli	Fakaáíái e kau ínivesimeni muli pea mo maluí e kau ínivesitoa á Tonga í he ngaahipisinisi óku maluí pe ia ki he kakai Tonga
	Ngaahi tuútuúni ki he Ínivesi Muli	Fakahoko ó e Lao ki he ÍnivesiMuli
9	Lao ki he Ngaahi Sosaieti FAkakautaha	Fokotuú ó ha Ngaahi Sosaieti

NGAAHI FAKALAHÍ

FIKA	NGAAHI LAO	TAUMU'A TEFITO
10	Lao ki he Ngaahi Koloa á e NgaahiNgaueánga	Ke maluí á e ngaahi koloa á e ngaueánga, hingoá, ngaahi fakailonga mo e ngaahi fakailongafakatauáki
	Ngaahi Tuútuúni ki he Ngaahi Koloa á eNgaahi Kautaha 1998	Fakahoko ó e Lao ki he Ngaahi Koloaá e Ngaahi Kautaha
11	Lao ki he Ngaahi Maluí Koloa Taaúta	Fakafaiingofuái á e fakamoúá á e pisinisi mo e konisiuma áki hono ngaueáki á e maluí ó e koloa taaúta
	Ngaahi Tuútuúni ki he Ngaahi Maluí KoloaTaaúta	Fakalele ó e Lao ki he Ngaahi MaluíKoloa Taaúta
12	Lao ki hono Puleí ó e Totongi Koloa mo eTotongi Ngaue	Fakalaoí á e totongi óku óange ki hekoloa, totongi ngaue mo e vahe
13	Lao ki he Maluí mei he Feáuhi Taétotonu	Ke maluí á e koloa naé fakatupu é heílo meá fakatupu koloa mo hano hiki tataú mei he kau feáuúhi he pisinisi
14	Lao ki hono Maluí Ngaahi FakailongaFakasiokalafi 2002	Ke maluí á e ngaahi fakailonga ókungaueáki ki he ngaahi koloa óku ai hano tupuánga fakasiokalafi
	Tuútuúni ki hono maluí Ngaahi FakailongaFakasiokalafi	Fakalele ó e Lao ki he NgaahiFakailonga Fakasiokalafi
15	Lao ki hono Maluí ó e Ngaahi Tisaini ó e Fokotuútuú (Ngaahi Faúngafakangaue) óe Ngaahi Tefitoí Seketi	Ki hono maluí ó e palani óku í hekonga lalahi é tolu, feituú ó e ílekitulonika mo hono ngaahi kongokonga óku faúáki.
	Ngaahi Tuútuúni ki hono Maluí ó e NgaahiTisaini ó e Fokotuútuú (Ngaahi Faúnga fakakaungaue) ó e Ngaahi Tefitoí Seketi	Fakalele ó e Lao ki hono maluí ó e ngaahi tisaini ó e fokotuútuú (Ngaahi Faúngafakangaue) ó e Ngaahi TefitoíSeketi.
16	Lao ki he Tanaki ó e Koloa 2015 (teéki kengaueáki)	Fokotuú ó e kau tanaki í he ngaahitohi fakamoóni pe aleapau, ngaahimafai, ngaahi fatongia
17	Lao ki he Lesisita ó e Hingoá ó e NgaahiPisinisi 2013	Lesisita á e Hingoá ó e NgaahiPisinisi
	Ngaahi Tuútuúni ki he Lesisita ó e Hingoáó e Ngaahi Pisinisi	Fakalele á e Lao ki he lesisita ó eHingoá ó e Ngaahi Pisinisi
18	Lao ki he Fua Mamafa mo e Ngaahi Fua	Fokotuú ke tali á e ngaahi Mafi mo eFatongia
19	Ngaahi Tuútuúni ki he Ngaahi Koloa á eNgaueánga	Fokotu'u e ngaahi makatu'unga kemuimui ki ai e ngaahi pisinisi fakakomesiale

FETUÚTA KI MAI

Tu'asila 'o e 'Ofisi

'Api ko Latai Estate

P.O Box 110

Fasi-mo e-Afi

Nuku'alofa

'Imeili

info@mted.gov.to

Uepisaiti

www.mted.gov.to

www.tongatradeportal.org

www.businessregistries.gov.to

www.iptonga.gov.to

Fika Telefoni

(+676) 7400105